WESTERN caspian UNIVERSITY

QƏRBİ KASPİ UNİVERSİTETİ

e-ISSN 2789-4614
p-ISSN 2789-4606

ELMİ XƏBƏRLƏR

Humanitar elmlər seriyası

III (13) 2024

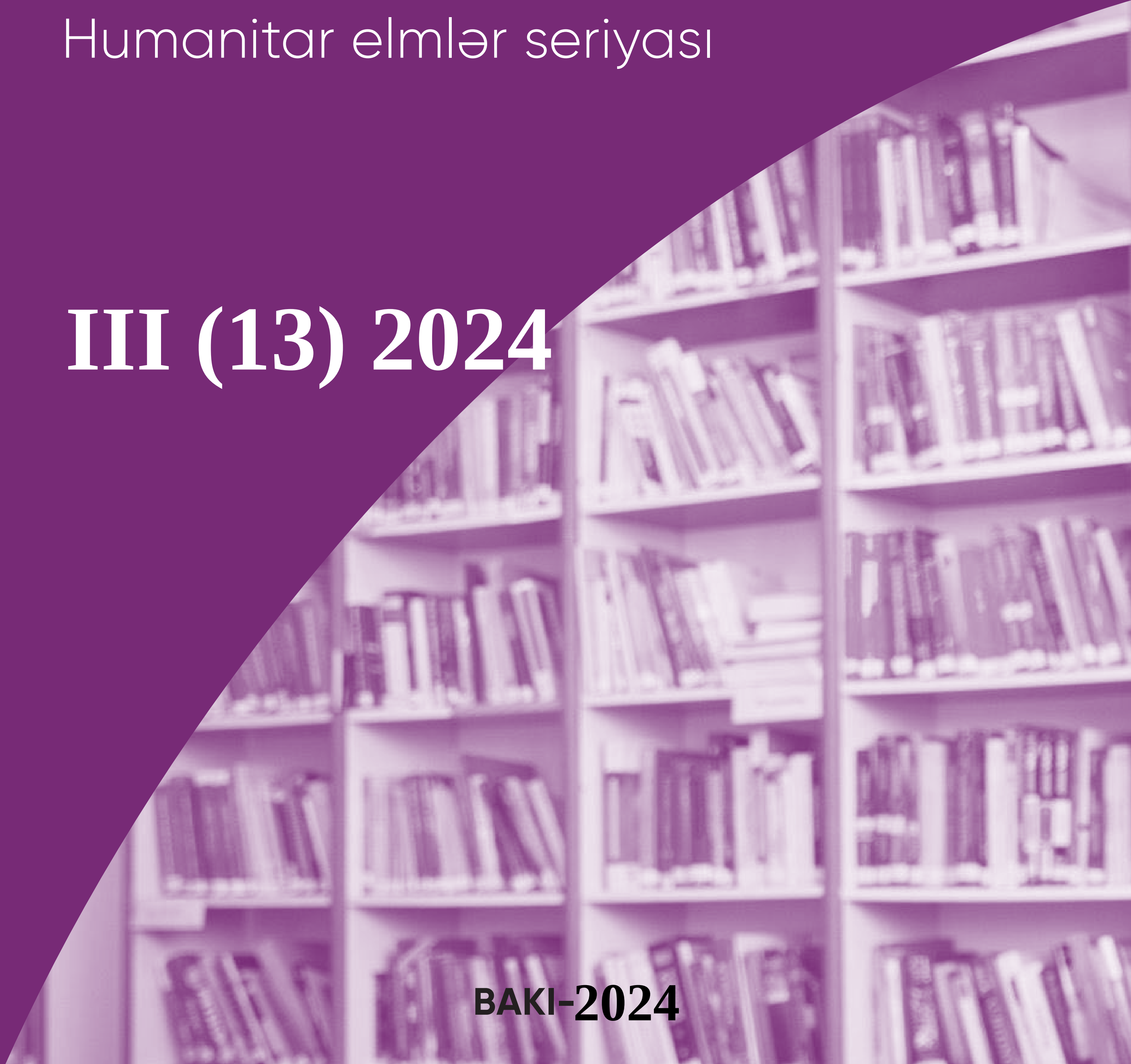

BAKI-2024

ELMİ XƏBƏRLƏR | Humanitar elmlər seriyası

QƏRBİ KASPİ UNİVERSİTETİ

Təsisçi: Qərbi Kaspi Universiteti
Western Caspian University

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyata alınıb. Reyestr №3496

Qərbi Kaspi Universitetinin Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur

Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə Fəlsəfə və Sosiologiya, Psixologiya, Filologiya Elmləri, Sənətşünaslıq Və Memarlıq elmləri üzrə elmi nəşrlər siyahısına daxil edilib.

Baş redaktor: t.ü.f.d., professor Hüseyn Bağırov

R e d a k s i y a   h e y ə t i

D.S. Nuriyeva - Qərbi Kaspi Universiteti;
R.H. Bağırov - Qərbi Kaspi Universiteti;
G.V. Məmmədova - Qərbi Kaspi Universiteti;

i.ü.f.d. Gülnarə Məmmədova (məsul katib) - Qərbi Kaspi Universiteti
Texniki redaktə: Turan Cabarova

R e d a k s i y a   Ş u r a s ı

Nərgiz Axundova - AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d., professor;
Fikrət Sadıxov prof. - Qərbi Kaspi Universiteti;
Azad Məmmədov prof. - Qərbi Kaspi Universiteti;
Elçin Əliyev prof. - Qərbi Kaspi Universiteti;
İslam Qəribov prof. - Qərbi Kaspi Universiteti;
Aydın Mirzəzadə dos. - Qərbi Kaspi Universiteti;
Tahirə Əliyeva dos. - Qərbi Kaspi Universiteti;
Ağa Mirələm dos. - Qərbi Kaspi Universiteti
Afərin Abbasova ps.ü.f.d. - Qərbi Kaspi Universiteti
Adilə Əsədova fil.ü.e.n., dos. - Qərbi Kaspi Universiteti,
Abdol Samad Navi prof. -Universiteti teknoloji Mara (UİTM);
Mikael Sukkov b.e.d., prof. - Almaniya, Təbiəti Qoruma Fondunun təsisçisi;
Ahmet İpek b.e.d., prof. - Uludağ Universiteti, Türkiyə;
Thomas Kruessmann -President of the AESC - Association of European Studies for the Caucasus
William Fierman - Professor Emeritus, Indiana University.
Dilorom Umarovna Ashurova Doctor of Philological Sciences, professor - Uzbek State University of World Languages;
Nozliya Zarilovna Normurodova, Doctor of Philological Sciences, professor - Alisher Navo'i Tashkent State University of Uzbek Language and Literature

Jurnal Beynalxalq elmi məlumat bazalarına daxildi: Advanced Sciences İndex, Crossref, Academic Resource Index ResearchBib; Citefactor, Sherpa Romeo, Root Society for Indexing and Impact Factor Service, Scilit, Open access;J-Gate, International Scientific Indexing (ISI); Eurasian Scientific Journal Index.

©: Qərbi Kaspi Universiteti

M Ü N D Ə R İ C A T

PSİXOLOGİYA

ƏHMƏDOVA Reyhan İsgəndər qızı, İSMAYILOVA Aqilə Samitovna
Yeniyetmə şəxsiyyəti sosial-psixoloji fenomen kimi………………………………………. 4

ƏHMƏDOVA Elnarə Əhməd qızı, QƏFƏRZADƏ Nərmin Elçin qızı
Ər-arvad münaqişələrinin yaranma səbəbləri……………………………………………… 11

MURADOVA Şəbnur Tofiq qızı, KƏRƏMOVANatəvan Yadulla qızı
Yeniyetmələrdə yüksək həyəcan səviyyəsinin yaratdığı psixofizioloji dəyişikliklərin ümumi xarakteristikası.. 20

CABBAROVA Lalə Məhəmməd qızı
Qrup işlərində psixoqimnastik tapşırıqlardan istifadə təcrübəsinin nəzəri əsasları…………... 25

АЛИЕВА Фатимат Айдыновна
Интерпретация понятия альтруизма в различных культурах…………………………... 32

MƏMMƏDOVA Aysel Gülşan qızı
Ailəvi Ağdəniz atəşi xəstəliyi zamanı iltihablaşma prosesində iştirak edən immun hüceyrələrdə ıl-1β siqnalının ötürülmə mexanizmi……………………………………….. 37

VİDADİ Leyla Aslan
Cinayətkarın şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir göstərən amillər……………………… 44

FİLOLOGİYA ELMLƏRİ

BABAXANOVA Nigar Xan qızı
Elmi fəaliyyətdə beynəlxalq akademik sosial şəbəkələrdən istifadə məsələləri **……………..** 51

İSGƏNDƏRZADƏ Arzu Tofiq qızı
Əhmədinin "Cəmşid və Xurşid" məsnəvisinin dilindəki türkmənşəli arxaizmlərin müqayisəli təhlili…………………………………………………………………………….. 56

RƏHİMLİ Aytən Müzəffər qızı
İngilis dilində dialoji diskursun praqmatik xüsusiyyətləri………………………………... 64

Reyhan İsgəndər qızı ƏHMƏDOVA
Qərbi Kaspi Universiteti
Psixologiya və Sosial iş kafedrasının dosenti, psixol.ü.f.d.
E-mail: reyhan.ahmedova@icloud.com

Aqilə Samitovna İSMAYILOVA
Qərbi Kaspi Universiteti
Psixologiya və Sosial iş kafedrasının magistrantı
E-mail: agilaismayilova@gmail.com

YENİYETMƏ ŞƏXSİYYƏTİ SOSİAL-PSİXOLOJİ FENOMEN KİMİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi. Tədqiqatın məqsədi sosial-psixoloji fenomen kimi yeniyetmə şəxsiyyətininin araşdırılmasıdır.Yeniyetməlik dövrü bir çox cəhətdən yetkinlik həyatına hazırlıq mərhələsi kimi qəbul edilir. Bu dövrün mürəkkəbliyi adi hadisələrin və duyğuların gərgin təcrübəsindən qaynaqlanır.

Tədqiqatın metodu. Tədqiqat zamanı analiz, sintez, induksiya və deduksiya metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın nəticəsi. Ümumiyyətlə, deyə bilərik ki, yeniyetməlik bütün mümkün təzahürlərində öz müqəddəratını təyinetmə və müstəqilliyin əldə edilməsi dövrüdür. Bununla belə, yeniyetmələrin şüurunun qeyri-sabitliyi və uyğunsuzluğu onların davranışının bir çox formalarına və ümumilikdə şəxsiyyət fəaliyyətinə təsir göstərir.

Açar sözlər*:* yeniyetməlik dövrü, sosial-psixoloji, psixoloji təsir, şəxsiyyət, davranış.

DOI: https://doi.org/ 10.54414/FBKO8390

Giriş

İnsanların psixo-sosial varlıq olması o deməkdir ki, həyatda qalmaq üçün başqa insanlarla yaşamaq və ünsiyyət qurmaq lazımdır. İnsanı digər canlılardan fərqləndirən iki mühüm xüsusiyyət əlaqələr qurmaq və ünsiyyət qurmaq ehtiyacıdır. İnsanların sağlam əlaqələr qurması üçün onların duyğuları, düşüncələri və davranışları arasında bütövlük və ardıcıllıq olmalıdır. Xüsusilə yeniyetməlik dövründə olan fərdlər sağlam ünsiyyət qurmaqda müxtəlif problemlərlə qarşılaşa bilərlər.

Yeniyetməlik yetkinliyə addım atan hər bir insanın keçdiyi təlatümlü və mürəkkəb bir prosesdir. Yeniyetməlik mübahisəli bir dövrdür. Bu dövrdə yeniyetmələrdə yetkinlik və tanınma, özünü təhlilin dərinləşməsi, "Mən-konsepsiya"nın formalaşması, özünüdərketmənin inkişafı, sosial və şəxsi müqəddəratını təyin etmək istəyi yaranır. Əgər böyüklər yeniyetmə ilə uşaqlıqda rəftar etməyə davam edərlərsə, onda o, yeniyetmə etirazını, neqativliyini və özünü təsdiqləmənin təhrif olunmuş formalarını inkişaf etdirə bilər. Bir çox alimlər belə qənaətə gəliblər ki, yeniyetməlik dövrü özünütərbiyə ehtiyacının artıq aydın şəkildə özünü büruzə verdiyi və öz üzərində fəal iş aparıldığı dövrdür.

Əsas hissə

Yeniyetməlik, böyüklər dünyasında öz müqəddəratını təyin etmə və özünü təsdiq etmə ehtiyacını ifadə edən yeniyetmədə müstəqillik və özünə hörmətin formalaşma yaşıdır. Arzularla real imkanlar arasında da ciddi ziddiyyətlər var. Bir tərəfdən yeniyetmə iddialarından əl çəkə bilmir, digər tərəfdən də həmişə ağlında olanı edə bilmir. Buna görə də, yeniyetmələr tez-tez zəifliklərini xarici müstəqillik və davranışlarda lovğalıqla gizlədirlər.

Yeniyetməlik dövrü yeniyetmənin sosiallaşması və fərdiləşməsi, yəni bəşər mədəniyyəti, sosial dəyərlər dünyasına daxil olması və özünəməxsus və təkrarolunmaz "Mən"in kəşfi və təsdiqi dövrüdür.

Yeniyetmənin fərdiləşdirilməsi özünütəsdiq formasında özünü göstərir ki, onun motivi liderlik və nüfuz arzusudursa, bu, sosial və təhsil fəaliyyətinin prosesinə və nəticələrinə müsbət təsir göstərir. Eyni zamanda, yaşlı yeniyetmələrin özünütəsdiqinin də sosial qütb əsasları ola bilər - qəhrəmanlıqdan tutmuş cinayətə qədər.

A. E. Liçko yeniyetmə üçün həmyaşıdlar qrupuna inteqrasiyanın vacibliyini vurğulayır, çünki yeniyetməlik dövründə həmyaşıdları ilə ünsiyyət aparıcı fəaliyyətdir. Yeniyetmələrin ünsiyyətə ehtiyacı və şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqənin öyrənilməsi onların psixoloji inkişafında əsas amillərdir. Ünsiyyət vəziyyətində bir yeniyetmə üçün xarakterik olan hərəkətlər, yeni məlumat, yeni təcrübə əldə etmək ehtiyacını ödəməyə və təcrübələrini genişləndirməyə yönəlmiş kəşfiyyat kimi qiymətləndirilməlidir [5, s. 49].

Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, yeniyetmənin davranışındakı sapmalara aşağıdakı münasibət xüsusiyyətləri təsir edir: sinifdə kənarda qalma, müəllimlər tərəfindən rədd edilmə, təhsil müəssisəsində deviant damğası vurulması.

Yeniyetmə öz müstəqilliyinin hörmətini və tanınmasını qazanmağa çalışır. İdman, musiqi və digər akademik fəaliyyətlərdə iştirak etməklə buna nail olmaq mümkün deyilsə, yeniyetmə qeyri-rəsmi qrupa qoşula bilər. Belə qruplar kortəbii şəkildə və adətən qeyri-sağlam maraqlar əsasında inkişaf edir və tez-tez yeniyetməyə mənfi təsir göstərən, sosial cəhətdən mənfi maraqlar, yetkin davranış formalarına istək formalaşdıran bir mikromühiti təmsil edir: erkən cinsi təcrübə, qrup narkotik istifadəsi, alkoqolizm. Qeyri-rəsmi gənclər birliklərinə üzvlük yeniyetmənin cinayətkar davranışının açarına çevrilir. Belə bir qrupa mənsub olmaq yeniyetməyə sosial mənfi xüsusiyyətlər və hərəkətlər vasitəsilə özünü təsdiq etmək imkanı verir [6, s. 103].

M.G.Dmitriev iddia edir ki, yeniyetmənin amorf əxlaqı onu öz mühakimələrində başqalarının fikirlərindən asılı edir, çünki yeniyetmələrin mənəvi mövqeyi valideynlərin təsiri altında formalaşır və əgər valideynlər bunu etmirsə, onda hər hansı birinin təsiri altındadır [8]. Yeniyetmələr cinayətin nə olduğunu, qanunu, onu pozsalar hansı nəticələrə gətirib çıxaracağını bilmirlər. Hüquq savadının belə aşağı səviyyədə olması ilə yeniyetmələr istənilən əməli törədə bilərlər.

Yeniyetməlik dövründə yeniyetmə və valideynlər arasında özgəninkiləşdirmə baş verir ki, bu da mübahisələrdə, ünsiyyətin olmamasında, yeniyetmənin ailədən uzaqlaşmasında, valideynlərin dostlarını bəyənməməsində özünü göstərir. Bu, psixi pozuntuların və davranış sapmalarının baş verməsi üçün risk faktorlarından biri, hüquq pozuntusunun tətikləyicilərindən biridir.

Son illərdə yetkinlik yaşına çatmayanların dəyər yönümləri dəyişdi və sosial dəyərlərin rədd edilməsi cinayətkar davranışın əsas səbəbidir. "Əxlaqi və psixoloji "dəyişmə" yeniyetmələrdə antisosial davranışda özünü göstərir və cinayətkarlıq, qaçaqmalçılıq, narkotiklərlə əlaqəli xəstəliklər və ciddi nevropsikiyatrik pozuntularla müşayiət oluna bilər" [7, s. 127].

Yeniyetməlik dövrünün mühüm xüsusiyyəti ideallar arzusudur. Yeniyetmə cinayətkarlar üçün ideal çox vaxt əxlaq normalarına uyğun gəlmir. Onların qəhrəmanları çox vaxt özlərini güc və quldurluqla tanıdanlardır.

Yeniyetməlikdə mərkəzi yeni formalaşma özünə hörmətin, özünü fəaliyyət subyekti kimi təsəvvürün formalaşmasıdır. Yeniyetmələrdə əlverişli xarici amillərin təsiri altında adekvat heysiyyət formalaşır. Əlverişsiz tərbiyə şəraiti nəticəsində cinayətkar davranışa malik olan yeniyetmələrdə aşağı və ya yüksək özünə hörmət formalaşır.

Qeyri-qanuni davranışlara meylli olan yeniyetmələr də şəxsiyyətin iradi sferasının zəif inkişafını göstərir. Onlar özlərini necə saxlamağı, duyğularını idarə etməyi, ehtiyaclarını tənzimləməyi bilmirlər. Buna görə də, antisosial davranış formalarına riayət etmək mövcudluq üçün ən asan və əlverişli variant kimi görünür. Tərbiyədə çatışmazlıqlar olarsa, bəzi iradi xassələr möhkəmləşərək mənfi iradi xarakter əlamətləri kimi çıxış edə bilər [9, s. 30].

Beləliklə, belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, yetkinlik yaşına çatmayan cinayətkar natamam və (və ya) qeyri-funksional ailədən olan 13 yaşdan 17 yaşa qədər yüksək və ya aşağı özünə inamlı bir gəncdir. Əksər hallarda, onun məktəbdə və evdə müxtəlif çətinliklərlə əlaqəli olan öyrənmə ilə bağlı problemləri var.

Belə bir yeniyetmənin dünyagörüşü dar, hüquqi savadının aşağı olması, maraq və hobbi

olmaması, gələcək taleyinə biganəlik olur. Mənəvi hisslərin və duyğuların inkişaf etməməsi, formalaşmamış əxlaqi anlayışlar, intizamsızlıq, kobudluq, aqressivlik, hiylə və tənbəllik ilə xarakterizə olunur. Belə bir yeniyetmənin könüllü səyləri öz məqsədlərinə çatmağa, ani və primitiv ehtiyaclarını ödəməyə yönəldilmişdir. Onu yalnız yüngül, əyləncəli və həyəcanlandıran şeylər cəlb edir.

Yeniyetmənin hüquq pozuntularına yol açan hüquq pozuntularının təzahürlərinin öhdəsindən gəlməsinə kömək etmək üçün həm ailədən, həm də yeniyetmənin vaxtının çox hissəsini keçirdiyi təhsil müəssisəsindən kömək və dəstək lazımdır.

Qeyd edək ki, yeniyetməlik çox fırtınalı, ən uzun və ən kəskin dövrdür. Bir-birinə qarışan və yeniyetmələrin yaşadığı üç böhrandan və buna görə də yaşı çətinləşdirən üç qrup səbəbdən danışa bilərik [1, s. 17].

1. Fizioloji səbəblər.

Bu dövrdə fiziki inkişafda kəskin sıçrayış var. Çox vaxt bir yeniyetmə yöndəmsiz görünür. Qan təchizatı çətinləşir, yeniyetmələr tez-tez baş ağrısı və yorğunluqdan şikayət edirlər. İnstinkt və duyğulara nəzarət artır. Həyəcanlanma prosesi inhibə prosesindən üstündür və artan həyəcanlılıq xarakterikdir. Bədənin sürətli böyüməsi və yetkinləşməsi yeniyetmənin psixikasını çox qeyri-sabit edir. Yetkinlərin vəzifəsi yeniyetməyə özünü və davranışını idarə etməyi öyrətməkdir.

2. Psixoloji səbəblər.

Yeniyetməlik dövrü yeniyetmələrin mənəviyyatının formalaşması, onların “mən”inin kəşfi, yeni sosial mövqe qazanması, uşağın həyat tərzini itirməsi dövrüdür. Onlar öz imkanlarını heç də həmişə adekvat qiymətləndirmirlər; Bununla əlaqədar davranışda şübhə, qəzəb, əsəbilik müşahidə olunur. Yeniyetmə indiki zamanda yaşayır, lakin onun keçmişi və gələcəyi onun üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onun konsepsiya və ideyalar dünyası özü və həyat haqqında tam formalaşmamış nəzəriyyələrlə, gələcəyi və cəmiyyətin gələcəyi ilə bağlı planlarla doludur. Yeniyetmələrin özünü tanımağa və öz müqəddəratını təyin etməyə çox güclü ehtiyacı var. O, ağrılı şəkildə suallara cavab axtarır: Mən kimim? Məni başqaları ilə necə müqayisə edirəm? Mən nə istəyirəm? Mən nəyə qadirəm?

3. Sosial və psixoloji səbəblər.

Yeniyetmənin dünyası onu adi həyatdan və digər insanlarla münasibətlərdən kənara çıxaran ideal əhval-ruhiyyə ilə doludur. Onun ən vacib düşüncələrinin obyekti şəxsən onunla əlaqəli gələcək imkanlardır: peşə seçimi, sosial qruplarla qarşılıqlı əlaqə qura bilmək istəyi. Yeniyetmədə sözdə yetkinlik hissi formalaşır: böyüklər kimi görünmək, görünmək və davranmaq, qəyyumluq və nəzarətdən müstəqil olmaq, yetkinlik hüquqlarını əldə etmək ehtiyacı.

Yeniyetməliyin əsas ziddiyyəti: yeniyetmə yetkin olmaq istəyir ki, başqaları onu böyük hesab etsinlər və ona uyğun davransınlar, lakin onun özündə əsl yetkinlik hissi yoxdur. Beləliklə, bir yeniyetmənin davranışında iki əks tendensiya müşahidə olunur:

1. müstəqilliyə - mənə bütün yetkinlik hüquqlarını ver və öz fikrimlə yaşamağa icazə ver;

2. böyüklərdən asılı olmaq - mənim hələ böyüklər öhdəliklərinə ehtiyacım yoxdur, onları yerinə yetirmək iqtidarında deyiləm və ümumiyyətlə, heç bir səhv etməyimə icazə verməyəcəyinizə arxalanıram, davranışıma görə bütün məsuliyyət mənimdir.

21-ci əsrin gənc nəsli rəqəmsal texnologiyalarla formalaşan nəsildir. İnsanların düşüncə tərzini dəyişdirən yeni rəqəmsal cəmiyyətdə böyüyən nəsil. Gənc nəsil eyni vaxtda "bir saytdan digərinə uçaraq" bir neçə problemi həll edə bilir. Lakin əksər yeniyetmələr xətti tapşırıqları yerinə yetirə bilmirlər, məsələn, diqqət cəmləşərək oxumaq və yazmaq, çünki diqqət dağınıqdır. Gənc nəsil problemləri özbaşına həll etməyi bilmir, amma hazır cavabları internetdə axtarır. Yeniyetmələr uzunmüddətli səylə işləmək qabiliyyətinə malik deyillər, impulsiv, ardıcıl olmayan və həddindən artıq emosional ola bilərlər. Sizi narahat edən əlamətlər var: uşaq zəif oxuyur, diqqəti yayınır, heç nə ilə maraqlanmır, ev tapşırığına 5 saat vaxt sərf edir, ona nəzarət olunursa, bir də olsa, kifayətdir, hesab məsələsini yoxlamadan həll edir, sözlərin yarısını tamamlamır, hərfləri qaçırır. Bu sapma o qədər yaygındır ki, onu norma hesab etmək olar. Və bu, əksər müasir yeniyetmələrin xüsusiyyətidir [3, s. 16].

Eyni zamanda, yeniyetmə öz diqqətini, yaddaşını, təxəyyülünü və təfəkkürünü idarə edə bilir. Yeniyetməlik, maraqların tez-tez dəyişdiyi bir dövrdür, bu, tənqid və özünütənqid dövrüdür, yeniyetmələrin insanlara və özlərinə qarşı xüsusilə tələbkar olduqları, bəzilərinin isə dərslərinə tələbkar olduqları dövrdür.

Yeniyetməlik dövründə əksər oğlan və qızlar böyüklərlə məxfi ünsiyyətə təcili ehtiyac hiss edirlər. Amma hamı ilə yox, hörmət etdikləri insanlarla. Yeniyetmələrlə böyüklər arasında məxfi ünsiyyətin əsas məqamı onlardan bu və ya digər məlumatı almamaqdır. Onlar üçün əsas şey anlayış, rəğbət, onları narahat edən, ən intim və əhəmiyyətli kimi yaşadıqlarında kömək tapmaqdır. Yeniyetməlik dövrü yeniyetmənin ailəsi ilə münasibətlərini yenidən nəzərdən keçirməyə başladığı dövrdür. Özünü fərd kimi tapmaq istəyi ildən-ilə ona təsir edənləri, ilk növbədə valideynlərini özündən uzaqlaşdırmaq ehtiyacını doğurur. Yeniyetmənin ən güclü istəklərindən biri "böyük olmaq", yəni müstəqil olmaqdır.

Yeniyetməlik dövründə valideynlər, müəllimlər və digər böyüklərlə ünsiyyət yetkinlik duyğunun təsiri altında formalaşmağa başlayır. Yeniyetmələr böyüklərin əvvəllər yerinə yetirilən tələblərinə müqavimət göstərməyə başlayırlar və öz hüquqlarını mənimsəməkdə fəallaşırlar. Onlar öz hüquqlarının real pozulmasına acı reaksiya verir və böyüklərin özlərinə qarşı iddialarını məhdudlaşdırmağa çalışırlar. Yeniyetmə böyük olmaq istəyir, lakin o, həmişə bir ola bilməz və hər şeydə bir ola bilməz. Onun ehtiyacı var: daimi kömək, dəstək, məsləhət, valideynlərindən dostcasına rəhbərlik. Əlverişli bir vəziyyət, böyüklərin dost kimi çıxış etməsidir. Bu halda böyüklər yeniyetmənin yaranan qarşılıqlı əlaqələr sistemində öz yerini tapmasını asanlaşdıra, ona öz qabiliyyət və imkanlarını qiymətləndirməyə, özünü daha yaxşı tanımağa kömək edə bilər.

Yeniyetmənin cüzi həssaslığına görə, böyüklər üçün bu əlaqələri saxlamaq yollarını tapmaq çox vacibdir. Yeniyetmə öz təcrübələrini bölüşmək, həyatında baş verən hadisələr haqqında danışmaq ehtiyacı hiss edir, lakin onun üçün sıx ünsiyyətə başlamaq çətindir. Bu dövrdə ailədə yeniyetmə üçün tələblər böyük əhəmiyyət kəsb edir. Özü də öhdəlik götürməyə çalışmaqdansa, müəyyən hüquqlara daha çox iddia edir. Yetkinlərin yeniyetmələrlə balaca uşaq kimi rəftar etdiyi hallarda onlar müxtəlif formalarda etirazlarını bildirir və əvvəllər qurulmuş münasibətləri dəyişmək üçün itaətsizlik nümayiş etdirirlər. Yetkinlər isə yeniyetmələrin tələblərinin təsiri altında onlarla yeni qarşılıqlı əlaqə formalarına keçməyə məcbur olurlar. Yeniyetmənin ünsiyyəti əsasən onun əhvalının dəyişkənliyi ilə müəyyən edilir. Qısa müddət ərzində tam əksinə dəyişə bilər. Başqasının davranışını təqlid etmək yeniyetməlik dövrünə xasdır. Daha tez-tez müəyyən bir uğur qazanmış əhəmiyyətli bir yetkinin davranışı təqlid edilir. Mənfi imitasiya nadir hallarda yeniyetmələrdə, müəyyən bir şəxs mənfi model kimi seçildikdə baş verir. Çox vaxt bunlar yeniyetmədə çox kədər və inciklik yaradan valideynlərdən biridir. Yetkinlərin diqqətinin, qayğısının və rəhbərliyinin olmaması bir yeniyetmə tərəfindən ağrılı şəkildə qəbul edilir. Özünü artıq hiss edir. Belə vəziyyətlərdə olan yeniyetmə adətən öz gizli həyatını yaşamağa başlayır. Valideynlərin fikrincə, zəruri olan həddindən artıq qayğı və nəzarət çox vaxt mənfi nəticələrə səbəb olur: yeniyetmə müstəqil olmaq və azadlıqdan istifadə etməyi öyrənmək imkanından məhrum olur [2, s. 16].

Yeniyetməlik dövrü yeniyetmənin həmyaşıdları ilə münasibətlərinə dəyər verməyə başladığı dövrdür. Onunla eyni həyat təcrübəsinə malik olanlarla ünsiyyət özünə yeni gözdən baxmağa imkan verir. Dostluq özü yeniyetməlikdə mühüm dəyərlərdən birinə çevrilir. Məhz dostluq vasitəsilə yeniyetmə insanların qarşılıqlı münasibətlərinin xüsusiyyətlərini öyrənir: əməkdaşlıq, qarşılıqlı yardım, qarşılıqlı yardım, başqasının naminə risk. Dostluq bir-birinizi və özünüzü daha dərindən tanımaq imkanı verir. Yeniyetməlik dövründə bir çox yeniyetmələr özlərini lider kimi təsdiq etməyə çalışırlar. Liderlik insanın insanlara təsir etmək və onların səylərini mühüm məqsədlərə nail olmaq üçün yönəltmək bacarığıdır. Lider özünə, digər insanlara və təbiətə qarşı məsuliyyətli münasibət inkişaf etdirir. Yeniyetmələrdə bu, "biz" və "mən" arasındakı qarşılıqlı əlaqədə kəskindir. "Biz" emosional vəziyyətlərdə və sosial seçim vəziyyətlərində hər kəslə birləşmək bacarığıdır, bu, müəyyən bir cəmiyyətdə sevinc tapmaq bacarığıdır. "Mən" başqalarından ayrılmaq qabiliyyətidir, bu özü ilə tək qalmaq bacarığıdır, bu,

özü ilə olmaqdan həzz almaq bacarığıdır. Yeniyetmə hər iki tərəfi tanımağa, yaşamağa və onların arasında özünü tapmağa çalışır [4, s. 23].

Yeniyetməlik dövründə həmyaşıdları ilə ünsiyyət müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Yeniyetmələr öz mühitlərində bir-biri ilə ünsiyyət quraraq özləri və həmyaşıdları haqqında düşünməyi öyrənirlər. Qarşılıqlı maraq, bizi əhatə edən dünyanı və bir-birimizi birgə dərk etmək özlüyündə dəyərli olur. Ünsiyyət o qədər cəlbedici olur ki, uşaqlar dərsləri və ev işlərini unudurlar. Valideynlərlə əlaqə daha az birbaşa olur. Yeniyetmə indi uşaqlıqdan daha az valideynlərindən asılıdır. Artıq işlərini, planlarını, sirlərini valideynlərinə deyil, dostuna etibar edir. Həmyaşıdları ilə münasibətlərdə yeniyetmə öz şəxsiyyətini dərk etməyə və ünsiyyət imkanlarını müəyyən etməyə çalışır. Bu istəkləri həyata keçirmək üçün ona şəxsi azadlıq və şəxsi məsuliyyət lazımdır. Və bu şəxsi azadlığı yetkinlik hüququ kimi müdafiə edir. Yeniyetməlik dövründə həmyaşıdları arasında uğur ən çox qiymətləndirilir. Yeniyetmə birliklərində ümumi inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq, öz şərəf kodları kortəbii şəkildə formalaşır. Formalar və qaydalar böyüklərin münasibətlərindən götürülmüşdür. Sadiqlik, dürüstlük yüksək qiymətləndirilib, xəyanət, xəyanət, verilən sözü pozmaq, hərislik cəzalandırılır. Əgər yeniyetmə uğursuzluğa düçar olubsa, xəyanət edibsə, atılıbsa, döyülə bilər, tək qala bilər.

Nəticə

Yeniyetməlik dövrü yeniyetmənin şəxsiyyətinin formalaşması dövrüdür, özünüdərketmə və öz müqəddəratını təyinetmə qabiliyyətinin inkişafı dövrü, dünyagörüşünün, insanın əxlaqi sferasının, insanın inanc və ideallarının intellektual formalaşması dövrüdür. Yeniyetməlik dövründə şəxsiyyətin ən mühüm xüsusiyyəti, yeniyetmənin özünü və başqalarını əks etdirməsi yolu ilə özünüdərketmənin sürətli inkişafıdır. Yeniyetmə uşaqlıqda nə qədər yaxşı təhsil və tərbiyə alsa, onun düşüncəsi bir o qədər zəngin olar. Yeniyetməlik dövründə inkişaf edən özünüdərk insanı xüsusilə narahat edir və özünə inamsız edir. Yeniyetmə tanınma iddialarını dərk etməyə, özünü gələcək oğlan və ya qız kimi qiymətləndirməyə, keçmişini özü üçün müəyyənləşdirməyə, şəxsi gələcəyinə nəzər salmağa, hüquq və vəzifələrini dərk etməyə çalışır. Yeniyetmənin özünüdərkinə yetkin şəxsiyyətin özünüdərkinin bütün komponentləri daxildir. Yeniyetmənin özünüdərkinin əsasını özünə, şəxsi keyfiyyətlərinə, dünyagörüşünə və öz inanclarını müstəqil müdafiə etmək qabiliyyətinə görə məsuliyyət təşkil edir.

Beləliklə, yeniyetmənin psixoloji inkişafının əsas istiqamətləri bunlardır: yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşması; yeniyetməlik dövründə intellektual inkişaf (yaddaşın, diqqətin, təxəyyülün və təfəkkürün inkişafı); şəxsiyyətlərarası münasibətlərin inkişafı (yetkinlərin böyüklərlə ünsiyyəti, həmyaşıdları ilə ünsiyyət). Əsas sosial-psixoloji xüsusiyyətlər bunlardır: yetkinlik hissi, müstəqillik arzusu, böyüklərdən müstəqillik; həmyaşıd qruplarının oriyentasiyası; özünə, özünü tanımağa maraq; özünü təsdiq etmək istəyi; emosional qeyri-sabitlik; əxlaqi idealların və dünyagörüşünün formalaşması; yalnız daha çox bilmək deyil, həm də daha çox şey edə bilmək istəyi; özünüdərk və mənlik imicinin formalaşmasıdır (“Mən anlayışam”).

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə H.Ə. Pedaqoji psixologiya.- Bakı.: ADPU-nun nəşri, -2010, -600 s.
2. Əliyev B.H., Əliyeva K. R., Cabbarov R.V. Pedaqoji psixologiya. -Bakı: Təhsil, -2011,-256 s.
3. Əzimli Q. Yaş və pedaqoji psixologiyanın müasir problemləri. Dərs vəsaiti. -Bakı: ADPU, -2006, -516 s.
4. Айхорн, Август Трудный подросток / Август Айхорн. - Moskva: Эксмо-Пресс, Апрель-Пресс, 2015. - 304 с.
5. Баева И. А. Психологическая безопасность об- разовательной среды: развитие личности. М.- Санкт-Петербург, 2011.- 209 с.
6. Волков Б.С. Психология подростка / Б. С. Волков. - Санкт-Петербург: Питер, -2010. - 240 с
7. Долгова А. И. Социально-психологические аспекты преступности несовершеннолетних. — М.: Юрид. лит., 2011. — 384 с.

8. Лес, Пэрротт III Подросток и его проблемы / Лес Пэрротт III. - М.: Библия длявсех, -2016. - 336 с.

9. Личко, А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / А. Е. Личко. — СПб.: Речь, 2009. — 256 с.

Рейхан Искандер кызы АХМЕДОВА
доцент кафедры психологии и социальной работы, PhD
Западно-Каспийскийского Университета

E-mail: reyhan.ahmedova@icloud.com

Агила Самитовна ИСМАИЛОВА
Магистрант кафедры Политологии, Психологии и Социальной работы
Западно-Каспийского университета
E-mail: agilaismayilova@gmail.com

ПОДРОСТКОВАЯ ЛИЧНОСТЬ КАК СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН

Резюме

Цель исследования. Цель исследования - изучение личности подростка как социально-психологического феномена, который во многом рассматривается как этап подготовки к взрослой жизни. Сложность этого периода проистекает из интенсивного переживания обычных событий и эмоций.

Метод исследования. В исследовании использовались методы анализа, синтеза, индукции и дедукции.

Результат исследования. В целом можно сказать, что подростковый возраст – это период самоопределения и независимости во всех возможных ее проявлениях. Однако неустойчивость и противоречивость сознания подростков сказывается на многих формах их поведения и функционировании личности в целом.

Ключевые слова: подростковый возраст, социально-психологический, психологическое воздействие, личность, поведение.

Reyhan Iskander gizi AKHMEDOVA
Western Caspian University
lecturer at the Department of Psychology and Social Work, Ph.D.
E-mail: reyhan.ahmedova@icloud.com

Agila Samitovna ISMAYİLOVA
Western Caspian University
Master's student of the Department of Political Science,
Psychology and Social Work
E-mail: agilaismayilova@gmail.com

ADOLESCENT PERSONALITY AS A SOCIO-PSYCHOLOGICAL PHENOMENON

Summary

The purpose of the study. The purpose of the study is to investigate adolescent personality as a socio-psychological phenomenon. Adolescence is considered in many ways as a stage of preparation for adulthood. The complexity of this period stems from the intense experience of ordinary events and emotions.

Research method. Analysis, synthesis, induction and deduction methods were used during the research.

The result of the study. In general, we can say that adolescence is a period of self-determination and independence in all its possible manifestations. However, the instability and inconsistency of adolescents' consciousness affects many forms of their behavior and personality functioning in general.

Keywords: adolescence, socio-psychological, psychological impact, personality, behavior.

Daxil olub: 02.08.2024

Elnarə Əhməd qızı ƏHMƏDOVA
Qərbi Kaspi Universiteti,
Politologiya, Psixologiya və Sosial iş kafedrasının müəllimi, psixol.ü.f.d.
E-mail: ahmedova-elnara@mail.ru

Nərmin Elçin qızı QƏFƏRZADƏ
Qərbi Kaspi Universiteti, Politologiya, Psixologiya və Sosial iş kafedrasının magistrantı
E-mail: nerminqeferzade@gmail.com

ƏR-ARVAD MÜNAQİŞƏLƏRİNİN YARANMA SƏBƏBLƏRİ

Xülasə

Bu məqalədə ər-arvad arasında yaranan münaqişələrin başlıca səbəbləri təhlil edilir və onların həlli yolları müzakirə olunur. Ər-arvad münasibətləri ailə həyatının əsasını təşkil edir və bu münasibətlərin sağlam olması cəmiyyətin rifahı üçün vacibdir. Lakin ailədaxili münasibətlərdə zaman-zaman münaqişələr yaranması qaçılmazdır. Araşdırmalar, spesifik mövzuların münaqişələrə səbəb olmadığını, lakin cütlüklərin mübahisə etdiyi beş ümumi mövzunu müəyyən edib: 1. Problemli davranışlar 2. Qısqanclıq 3. Ünsiyyət 4. Asudə vaxt 5. Cinsi yaxınlıq

Münaqişələrin böyük hissəsini uşaq tərbiyəsi, iş, maliyyə, qaynana, vaxt öhdəlikləri, keçmiş sevgililər, gündəlik stresslər və ev işlərinin bölüşdürülməsi ilə bağlı məsələlər əhatə edir. Yazarlar, cütlüklərin maliyyə problemləri, ünsiyyət çatışmazlığı və zərərli davranışlar kimi məsələlərə diqqət yetirməsinin vacib olduğunu qeyd edirlər. Cütlüklər sağlam münasibətləri gücləndirmək üçün effektiv ünsiyyət, inam, qarşılıqlı hörmət, münaqişələrin həlli, emosional dəstək və ortaq məqsədlər kimi əsas prinsipləri tətbiq etməlidirlər. Evlilikdəki stres faktorlarının aradan qaldırılması və birgə keyfiyyətli vaxt keçirmək evlilik münasibətlərinin sağlamlığını və davamlılığını təmin etmək üçün vacibdir. Məqalənin sonunda münaqişələrin qarşısını almaq üçün açıq ünsiyyət, kompromis və peşəkar yardım almanın əhəmiyyəti vurğulanır.

Açar sözlər: ər, arvad, münaqişə, münasibət, cütlük

DOI: https://doi.org/ 10/54414/REPR2577

Giriş

Hər bir cütlük münasibətlərində müəyyən münaqişələrlə üzləşir və bu mənfi bir hadisə kimi qiymətləndirilməməlidir. Müxtəlif araşdırmalar göstərir ki, güvən-qısqanclıq, partnyorun şəxsi vərdişləri və cinsi məsələlər münaqişənin ən mühüm təşviqediciləri olmuşdur. Cütlüklər əsasən oxşar mövzular üzərində mübahisə edirlər. Münasibətlərin keyfiyyəti isə əsasən nə haqqında mübarizə apardığınızdan daha çox münaqişəni necə idarə etdiyinizə bağlıdır.

Evlilikdə rast gəlinən ümumi problemlər ər-arvad üzərində müəyyən təzyiqlər yarada bilər, lakin bu problemlərin həlli ilə bağlı bir çox seçim mövcuddur.

Aşağıda nikahda stress və nikah problemlərinin ən çox yayılmış səbəblərindən bəziləri və onların həlli yolları verilmişdir.

Hər bir cütlük müəyyən münaqişə yaşayır. Xoşbəxtlikdən, bu mənfi bir hadisə kimi qiymətləndirilmir. Evlilikdə iki müstəqil, bərabər yetkin insanı bir araya gətirdiyiniz zaman münaqişə yaranır. Fikir fərqliliyi qaçılmazdır və cütlüklərin fikirlərini ifadə etməkdə rahat hiss etdikləri bir əlaqənin göstəricisidir.

Çox vaxt biz digər cütlükləri "pərdə arxasında" görə bilmirik, bu səbəbdən onların mübahisə edib-etmədikləri barədə heç bir fikrimiz yoxdur. Bütün bunlar bir az sirrdir, əgər digər cütlüklərin heç bir fikir ayrılığı yaşamadıqlarını

düşünürsünüzsə və əlbəttə ki, sizinlə partnyorunuzun müzakirə etdiyi mövzular ətrafında mübahisə etmirsinizsə, bu da şübhə yarada bilər.

Bağlı qapılar arxasında həqiqətən nə baş verdiyini görmək üçün digər romantik münasibətlərə nəzər salmaq lazımdır. Digər cütlüklərin nə haqqında mübarizə apardığını öyrənmək, bəzi mübahisələrinizin nə qədər normal olduğunu başa düşməyə kömək edə bilər və, həmçinin, daha zərərli mübahisələrdən qaçmaq üçün problemləri əvvəlcədən danışmağa kömək edə bilər.

Partnyoru əsəbiləşdirə biləcək davranışlar:

1) Təvazökarlıq: Səni axmaq və ya aşağı hesab edir, səndən daha yaxşı kimi davranır.

2) Sahiblənmə, qısqanclıq və/və ya asılılıq: Çox diqqət və ya vaxt tələb edir; tez-tez qısqanc və ya asılı davranır.

3) Laqeydlik, rədd etmə və/yaxud etibarsızlıq: Hisslərinizi görməməzlikdən gəlir, zəng vurmur, sizi sevdiyini söyləmir və s.

4) Sui-istifadə edən: Şillə vurur, tüpürür, vurur, ad çıxarmağa və ya şifahi təhqirlərə əl atır.

5) Xəyanət: Başqası ilə cinsi əlaqədə olmaq və ya başqa bir şəxslə görüşmək.

6) Diqqətsizlik: Təmizləməyə kömək etmir.

7) Fiziki eqoizm: Görünüşdən çox narahat olur, saça və ya üzə çox diqqət yetirir, paltara çox pul xərcləyir və s.

8) Pessimizm: Emosional cəhətdən qeyri-sabit və ya qəddardır.

9) Cinsi əlaqədən imtina etmək: Cinsi əlaqədən imtina etmək, maraqlı görünməmək və ya cinsi istismar etmək.

10) Başqalarını tez cinsiləşdirmə: Başqalarının cəlbediciliyindən danışır, başqalarını seks obyekti adlandırır, televiziyada kimisə bütləşdirir və s.

Əsas hissə

Bir araşdırma müəyyən mövzuların daha ciddi münaqişələrə səbəb olub-olmamasını araşdırdı. Onlar xüsusi mövzuların müxtəlif növ mübahisələrə səbəb olduğuna dair sübut tapmadılar, lakin cütlüklərin mübahisə etdiyi ilk beş ümumi mövzunu müəyyən etdilər:

1. Problemli davranışlar: Partnyorun şəxsiyyətinin bezdirici tərəfləri

2. Qısqanclıq: Xəyanətdən narahat olmaq, digər potensial partnyorlara inamsızlıq, etibar problemləri

3. Ünsiyyət: Partnyorların nə qədər yaxşı ünsiyyət qurması və münaqişənin dərəcəsi

4. Asudə vaxt: Cütlüklər asudə vaxtlarını necə keçirməli, əylənmək üçün nə etməlidirlər?

5. Cinsi yaxınlıq: Fiziki və psixoloji yaxınlıq

Münaqişələr bütün evliliklərdə baş verir, ona görə də siz və həyat yoldaşınız arasında aşağıdakı münaqişə mənbələrini araşdırdığınız zaman təəccüblənməyəcəksiniz. Bunları nəzərdən keçirdikdən sonra sizə və partnyorunuza nəyin aid olduğunu qiymətləndirməlisiniz.

Sizinlə həyat yoldaşınız arasında uşaqla bağlı münaqişələr yarana bilər, məsələn, uşaqları tərbiyə etməyin yolları, uşaqlarda intizamın dərəcəsi və miqyası. Bundan əlavə, bir çox valideynlər bilmədən uşaqlarının razılığını qazanmaq üçün yarışa girirlər.

İş- bu, həyat yoldaşının həddindən artıq uzun saatlarla işləməsi, bu qədər uzun saatlar işləməsinə baxmayaraq kifayət qədər qazanc əldə etməməsi və ya həyat yoldaşının iş üçün həddindən artıq səyahət etməsi kimi iş-nikah münaqişələrinə səbəb ola bilər.

Pul- güvən, güc və nəzarət də daxil olmaqla bir çox şeyi əks etdirən ər-arvad münaqişəsinin bir səbəbi də budur. Belə hallar çoxdur ki, ər-arvaddan biri pullarını sui-istifadə edir və ya aldadır, bununla da aralarındakı etibarı pozur. Əslində, bu hiss, yoldaşının xəyanət etdiyi zaman həyat yoldaşının hiss etdiyi qədər travmatik ola bilər. Pul da seçimlər təqdim edir. Bu seçimlər çoxlu pul cəlb edildikdə daha da böyük olur. Pul qıt olduqda, seçimlər məhdudlaşır və pul çatışmazlığı səbəbindən stress səviyyələri yüksək ola bilər. Məhz buna görə də bir çox terapevt və evlilik üzrə konsültantlar cütlüklərə borc götürməkdə diqqətli olmağı məsləhət görürlər, xüsusən də, erkən mərhələlərdə. Hər hansı bir evliliyin ilk illəri və ayları edilməsi lazım olan normal düzəlişləri etmək baxımından stresli ola bilər. Ona görə də cütlüklər erkən borca düşməməli və stressi daha da artırmamalıdır.

Qaynana- bu, bütün ailəni əhatə etdiyi üçün həssas məsələlərdən biridir. Bir çox vəziyyət var ki, qaynana həddindən artıq müdaxilə edə bilər və evlilikdə münaqişə vəziyyətlərinə səbəb ola bilər.

Vaxt öhdəlikləri- həddindən artıq məşğuliyyətin ola biləcəyi vəziyyətlər var. Bu cür hallarda özünüzü öhdəliklər içində boğduğunuzu başa düşürsünüz. Effektiv vaxt idarəçiliyi tətbiq etmək, planlaşdırmaq daha yaxşıdır ki, məcazi olaraq mühit təmizlənsin və yenidən kommunikasiya qura biləsiniz. Əslində, onsuz özünüzü idarədən çıxmış və bir qədər itirmiş hiss edə bilərsiniz. Belə hadisələr həmişə evlilikdə daha çox münaqişə və stressə səbəb ola bilər.

Keçmiş sevgililər – müasir dövrdə sosial media köhnə və itirilmiş dostlarla əlaqə saxlamaq və bəzi hallarda həmin xüsusi və "əziz" dostlarla yenidən birləşmək şansı verir. Belə vəziyyətlərdə çox diqqətli olmalısınız. Əgər bu cür münasibətlərə görə ailə daxilində gərginlik yaşayırsınızsa, bu platformalarda hesabları bağlamalı və ya dostluqdan çıxarıb həyatınıza davam etməlisiniz. Bu, köhnə münasibətlərinizi bərpa etmək üçün uyğun vaxt deyil. Evliliyinizdəki inam faktorunu sarsıdan sosial mediasız da həyatınızı yaşamaq mümkündür.

Maliyyə problemləri- pulla bağlı fikir ayrılıqları cütlüklərin ən çox rastlaşdığı evlilik problemlərindən biridir. Birləşmiş Ştatlarda partnyorların demək olar ki, üçdə biri pulun onların münasibətlərində münaqişə mənbəyi olduğunu bildirir (5, s 737).

Evlilikdə aşağıdakılar pul probleminə çevrilə bilər:

• Maliyyə qərarları ilə bağlı fikir ayrılıqları (məsələn, investisiyalar, ev təsərrüfatları xərcləri və s.)

• Pul haqqında fərqli inanclara sahib olmaq (nə qədər xərcləmək və ya qənaət etmək)

• Evlilikdən əvvəl maliyyə məsələlərindən danışmamaq

• Evlilikdə bir nəfər daha çox pul qazanır

• Evlilikdə bir adam daha çox pul xərcləyir

Ümumiyyətlə, cütlüklər arasında pul məsələsində ortaya çıxan fikir ayrılıqları, əslində daha dərin problemlərin simvoludur; məsələn, güc mübarizəsi və ya fərqli dəyərlər və ehtiyaclar.

Partnyorlardan biri pulla bağlı həddindən artıq stress keçirdikdə, onlar daha az səbirli və ya daha əsəbi ola bilərlər. Daha sonra fərqinə varmadan digər partnyorla əlaqəsi olmayan şeylər haqqında mübahisə edə bilərlər.

"Valideyn" rollarınıza bir neçə saatlıq da olsa, "partnyor" rollarınızı xatırlamaq üçün fasilə verməyə çalışın. Bu, bir-birinizlə yenidən əlaqə saxlamaq üçün vaxt verəcəkdir.

Bir çox valideynlər övladının xoşbəxtliyini prioritet hesab etsə də, nəzərə almaq lazımdır ki, valideynlər və evdəki xoşbəxtlik uşağın şəxsiyyətinin, intellektinin, yaradıcılığının və emosional sağlamlığının inkişafında mühüm rol oynayır (8, s 202).

Başqa sözlə, daha xoşbəxt valideynlər ümumiyyətlə daha xoşbəxt uşaqlara bərabərdir.

Ev işlərini həvalə etmək də vacibdir. Siz və partnyorunuz hər ikinizin kifayət qədər uşaq baxımı vəzifələrini yerinə yetirə biləcəyiniz bir cədvəl hazırlaya bilərsiniz, buna görə də hamısı bir valideynin üzərinə düşməməlidir.

Gündəlik stresslər evlilik problemlərinə çevrilməli deyil, lakin bəzən baş verə bilər.

Hamımız tıxacda ilişmək, işə gecikmək və ya yaxınlaşan böyük bir son tarixdən narahat olmaq kimi məyusluqlarla məşğul oluruq. Ancaq evlilikdə bu stress amilləri, xüsusən də, bir adam ağır bir gündən sonra evə gələrsə və partnyoruna mənfi sözlər desə, bəlkə də əsəbiləşir və ya səbirsizləşirsə, psixi sağlamlığın və bərabərində münasibətlərin"dağılması" effekti yarada bilər (9, s 141).

Bir partnyorun stresli bir günü olduğu zaman, münasibətlərini inkişaf etdirməyə həsr etmək üçün daha az emosional enerjiyə sahib ola bilər. Bu, əlbəttə ki, hər iki partnyor çətin gün keçirəndə daha da pisləşir.

Maliyyə stressi kimi, ümumi gündəlik stress də səbr və nikbinliyi sınayaraq cütlərin bir-birləri üçün enerji itirməsinə səbəb ola bilər.

Partnyorunuz evə gəlib problemlərini danışır, amma bu sizi də stresə salır? Yoxsa tamamilə özünüzü bağlanıb emosional olaraq geri çəkilirsiniz?

Hər şey sərhədləri bilmək və hörmət etməkdir. Ola bilsin ki, hər ikiniz evdə stress səviyyəsinin artmasının qarşısını almaq üçün münaqişənin yalnız 10 dəqiqə davam etməsi ilə bağlı bir qayda yaratmısınız. Və ya bəlkə siz hər hansı birinizin sakitləşmək şansına ehtiyacı olanda bir-birinizin tək vaxtlarına hörmət etməyi öyrənmisiniz.

Münasibətlərə ən yaxşı xüsusiyyətlərinizi köçürə bilməniz üçün hər ikinizin stresi aradan qaldırmaq üçün öz üsullarınız olmalıdır.

Evlilik problemləri bir neçə səbəbə görə həddən artıq məşğul qrafiklərdən yarana bilər (10):

• Məşğul olan cütlüklər, xüsusən də, keyfiyyətli yuxu və yaxşı qidalanma ilə özlərinə diqqət yetirmədikləri təqdirdə tez-tez stresə düşürlər.

• Məşğul olan cütlüklər, birlikdə daha az vaxt keçirməyə və həyatlarında daha çox ayrılığa malik olduqları üçün daha az bağlı hiss edə bilərlər.

• Cütlüklər bir komanda kimi işləyə bilməzlər, kimin hansı ev və sosial vəzifələrin öhdəsindən gələcəyinə dair mübahisə edə bilərlər.

Məşğul cədvəllər avtomatik olaraq ailə problemlərinə səbəb olmasa da, üzərində işləmək lazım olan problem yaradır.

Tədqiqatlar gstərir ki, keyfiyyətli vaxt çox vaxt münasibətlərin rifahını yaxşılaşdırır (11, s 1280). Sevimli TV şousuna baxmaq və ya birlikdə nahara getmək kimi müntəzəm fəaliyyətlər sizi bir-birinizə daha çox bağlı hiss etdirə bilər.

Yeni şeyləri birlikdə sınamaq da faydalıdır. Sabrina Romanoff deyir: "Yeni təcrübələrə başlamağın bir çox müsbət təsiri var. Həyəcan bizim təcrübəni daha müsbət qiymətləndirməyimizə səbəb olur. Siz, həmçinin, qəbul etdiyiniz tanış və köhnəlmiş rolları əvəz edə bilərsiniz".

Dr. Romanoff birlikdə məşq etməyi tövsiyə edir. "Məşqdən sonra endorfin səviyyələrinin artması müsbət emosiyalar və bir-biri ilə birləşdirən sinir yolları yaradır" deyir.

Birlikdə məşq etməklə, bir-birinizin gözlənilməz güclü tərəflərini kəşf edə bilərsiniz ki, bu da partnyorunuz üçün yenidən təqdirə səbəb ola bilər.

Ola bilsin ki, evlilik problemlərinin ən böyük müəyyənedici amili zəif ünsiyyətdir və ya münasibətlərdə zərərli münasibətləri və dinamikanı inkar edən mənfi ünsiyyətdir.

Beləliklə, evliliyinizdə ünsiyyəti necə inkişaf etdirə bilərsiniz? Aşağıdakıları sınayın (12):

• Kiçik söhbətlər edin: "Necəsiniz?" sualını verin və ya "Günün necə keçdi?" Bu, bir-birinizə qayğı göstərdiyinizi və bir-birinizi dəstəklədiyinizi xatırladan dostluq ola bilər.

• Sevgi əlamətləri göstərin: Bir-birinizin sevgi dilini kəşf etməyə çalışın. Ola bilsin ki, partnyorunuza olan sevginizi onu müntəzəm olaraq qucaqlamaqla və ya onları düşündüyünüzü göstərmək üçün arabir kiçik bir hədiyyə almaqla göstərirsiniz.

• Danışan-dinləyici texnikasından istifadə edin: Bu üsulda eyni anda bir nəfər danışır, digəri isə dinləyir. Dinləyici fəal dinləməli və eşitdiyini təkrarlamalıdır (13)

"Mən" ifadələrindən istifadə edin: "Mənimlə heç vaxt keçirmirsiniz" əvəzinə, "Birlikdə vaxt keçirməyəndə kədərlənirəm" deyə bilərsiniz. və bunun əvəzinə diqqəti duyğulara köçürün.

Zərərli davranışlar- Hər iki ər-arvad öz qeyri-məhsuldar vərdişlərinə daha çox diqqət etsələr, və onları dəyişdirməyə çalışsalar, bəzi evlilik problemləri həll oluna bilər.

İnsanlar heç də həmişə mübahisə etmək, naz etmək və xırda şeylərə tənqidi yanaşmaq və ya dağınıqlığı təmizləməyi başqalarının öhdəsinə buraxmaq üçün şüurlu qərar qəbul etmirlər. Daha sonra özləri ilk növbədə seçdiklərini dərk etmədikləri eyni nümunələri izləyirlər.

Sizin və ya partnyorunuzun inkişaf etdirdiyi və əlaqələrə həqiqətən zərər verə biləcək bəzi vərdişlərə aşağıdakılar daxildir:

Əlbəttə, əgər partnyorunuz sizi siqareti atmağa və ya yeni imkanlardan yararlanmağa təşviq edərsə, bu cür dəyişikliklər müsbət nəticələr doğura bilər. Ancaq partnyorunuz üçün tamamilə fərqli bir insan olmaq məcburiyyətində olduğunuzu hiss edirsinizsə, o halda əlaqələri yenidən nəzərdən keçirməlisiniz.

Dr. Romanoff belə qiymətləndirir: "Şəxsi dəyişikliklərin edilməsi həmişə müsbət nəticə doğurmalıdır. Bu o deməkdir ki, şəxsiyyətin və ya münasibətin hər hansı bir aspektindəki dəyişikliklər son nəticədə münasibətlərdə və hər bir insan üçün kollektiv olaraq daha müsbət nəticələr yaratmalıdır."

Heç vaxt özünüzü öz zərərinizə və ya yalnız partnyorunuzun xoşbəxtliyi naminə dəyişməməlisiniz, çünki bu davamlı deyil. Bu cür dəyişiklik ya dayanıqlı deyil, ya da o qədər küskün olursan ki, nəticədə bu, özünü başqa problemlərdə göstərir.

Evli cütlüklər tez-tez bir-birlərini incitmək, tənqid etmək, hətta adlarını çəkmək və ya qışqırmaq vərdişlərinə malikdirlər. Əgər belədirsə,

bir-birinizlə necə ünsiyyət quracağınıza dair sərhədlər təyin etməyin vaxtıdır.

Evli olmaq bəzən özümüzdən razı olmaq deməkdir; lakin yenə də öz həyatınıza sevinc gətirəcək və daha yaxşı partnyor olmağa imkan verəcək öz mənlik duyğularınıza (hobbiləriniz, dostlarınız və rutinləriniz) sahib olmalısınız.

"Münasibətlərimizi canlandırmaq üçün bir qədər sağlam etibara ehtiyacımız var. Bu, münasibətinizdən kənar vəziyyətlərə və təcrübələrə sərmayə qoymaqdan irəli gəlir.

Partnyorunuz əsla emosional yumruq çantanız olmamalıdır. Tamamilə, fərqli bir səbəbə görə qəzəbləndiyimiz zaman onlara qışqırmağa adət etmiş olsaq da, bu cür davranış çox vaxt öz emosional tənzimləməmiz üzərində işləməli olduğumuza və bunun əvəzinə sağlam çıxış yolları tapmağa ehtiyac duyduğumuza işarədir.

Partnyorunuzdan zaman-zaman təsdiq istəmək normal olsa da, onların sizi sevdiyini və ya işinizdə əla olduğunuzu söyləmələrinə daim ehtiyac duymaq, içinizdəki daha dərin əminsizlikləri aradan qaldırmağınız lazım olduğuna işarə ola bilər.

Güvən evliliyin ən vacib hissələrindən biridir. Əgər partnyorunuzun mesajlarını və ya e-poçtlarını yoxlayırsansa, evliliyinizdə əsaslı problemlər ola bilər. Məsələn, aldatma ilə bağlı şübhələriniz varsa, bunu birbaşa partnyorunuzla və ya terapiya zamanı həll etmək yaxşıdır.

Yalnız bir partnyor şüurlu şəkildə dəyişməyə çalışsa, hər hansı bir dəyişiklik münasibətlərin dinamikasında müsbət nəticələr verə biləcək dəyişikliyə səbəb ola bilər.

Partnyor münasibətləri, romantik, peşəkar və ya dostluq xarakterli olmasından asılı olmayaraq, qarşılıqlı hörmət, ünsiyyət, inam və əməkdaşlıq üzərində qurulur. Güclü münasibətlər balansı və məmnuniyyəti qorumaq üçün davamlı səy və diqqət tələb edir. Aşağıda sağlam partnyor münasibətlərində yararlı olan əsas aspektlər qeyd olunur:

1. Effektiv ünsiyyət

- Açıq dialoq: Partnyorlar öz hisslərini, fikirlərini və ehtiyaclarını açıq və dürüst şəkildə ifadə etməkdə rahat olmalıdırlar. Mütəmadi ünsiyyət problemlərin həllinə, arzuların paylaşılmasına və qarşılıqlı anlaşmanın güclənməsinə kömək edir.

- Aktiv dinləmə: Söhbət zamanı müdaxilə etmədən dinləmək və tam diqqət göstərmək hörmət və anlayışın göstəricisidir. Bir-birinizin hisslərini və baxışlarını qəbul etmək, hətta fərqli olsa belə, vacibdir.

- Sözsüz ünsiyyət: Bədən dili, göz təması və jestlər də ünsiyyətin mühüm hissəsidir. Müsbət sözsüz işarələr yaxınlığı və qarşılıqlı anlayışı gücləndirə bilər.

2. İnam və dürüstlük

- İnam qurmaq: İnam hər bir münasibətin təməlidir. Vaxt keçdikcə ardıcıl hərəkətlər, etibarlılıq və dürüstlük vasitəsilə inam qurulur. Partnyorlar vədlərinə əməl etməli, şəffaf olmalı və vacib məlumatları gizlətməməlidirlər.

- İnam problemlərinin həlli: Əgər inam pozulubsa, onu bərpa etmək vaxt və səy tələb edir. Açıq söhbətlər, səhvlərə görə məsuliyyəti qəbul etmək və yaxşılaşmağa sadiqlik göstərmək inamın yenidən qurulmasına kömək edə bilər.

3. Qarşılıqlı hörmət

- Sərhədlərə hörmət: Hər partnyorun şəxsi zonasına, emosional sərhədlərinə və fərdiliyinə hörmət göstərmək vacibdir. Sağlam sərhədlər hər iki tərəfə fərdi inkişaf etmək və birlikdə böyümək imkanı verir.

- Dəyərləndirmə və tanıma: Bir-birinizin səylərini, istedadlarını və uğurlarını dəyərləndirmək münasibəti gücləndirir. Kiçik xeyirxah hərəkətlər və minnətdarlıq münasibətlərdə çox böyük təsir yaradır.

4. Münaqişələrin həlli

- Sağlam mübahisələr: Mübahisələr təbiidir, lakin münaqişələrin necə həll edilməsi münasibəti gücləndirə və ya zəiflədə bilər. Günahlandırmaqdan, təhqirdən və ya sükutla cavab verməkdən çəkinin. Bunun əvəzinə, problemlərin həllinə və qarşılıqlı anlaşmaya diqqət yetirin.

- Kompromis: Ortaya çıxan problemlərdə hər iki tərəfin bir-birini nəzərə alaraq ortaq nöqtələr tapması və güzəştə getməsi vacibdir.

5. Emosional dəstək və empatiya

- Bir-birinizə dəstək olmaq: Güclü münasibətlərdə partnyorlar yaxşı və pis günlərdə bir-birinə emosional dəstək göstərir.

Empatiya – bir-birinizin hisslərini anlamaq və paylaşmaq – daha dərin emosional bağlılıq yaradır.

- Təsdiq və anlayış: Bir-birinizin emosiyalarını təsdiq etmək və anlamaq münasibətdə dəstəklənmə hissini artırır.

6. Ortaq məqsədlər və dəyərlər

- Gözləntilərin uyğunlaşdırılması: Partnyorlar öz məqsədlərini, dəyərlərini və gələcək planlarını münasibətin əvvəlində müzakirə etməlidirlər. Karyera, ailə və ya şəxsi inkişafla bağlı ortaq baxışlara sahib olmaq münasibəti gücləndirir.

- Birlikdə böyümək: Fərdlər inkişaf etdikcə münasibət də inkişaf etməlidir. Bir-birinizin şəxsi inkişafına dəstək olmaq və birgə böyümək uzunmüddətli münasibət üçün vacibdir.

7. Fiziki və emosional yaxınlıq (Romantik münasibətlərdə)

- Fiziki yaxınlıq: Romantik münasibətlərdə toxunma, qucaqlaşma və fiziki yaxınlıq mühüm rol oynayır. Fiziki sevgi və qayğını qoruyub saxlamaq münasibəti gücləndirir.

- Emosional yaxınlıq: Bir-birinizlə həssas tərəflərinizi paylaşmaq və emosional olaraq əlçatan olmaq emosional yaxınlığı artırır. Dərin söhbətlər və birgə təcrübələr sevgini və qayğını gücləndirir.

8. Müstəqillik və avtonomiya

- Fərdiliyin qorunması: Münasibət bir ittifaq olsa da, hər bir fərd özünü qorumağa davam etməlidir. Öz maraqlarınıza, hobbilərinizə və şəxsi vaxtınıza sahib olmaq partnyor asılılığının qarşısını alır və şəxsi inkişafı dəstəkləyir.

- Müstəqilliyə dəstək: Sağlam münasibət hər iki partnyorun münasibətdən kənarda öz arzularını və maraqlarını davam etdirməsini dəstəkləyir.

9. Bərabərlik və ədalət

- Bərabər səy göstərmək: Hər iki tərəf münasibətə emosional, psixi və fiziki səylərini bərabər şəkildə verməlidir. Münasibətlər hər iki tərəf səylərinin qarşılıqlı və ədalətli olduğunu hiss etdikdə inkişaf edir.

- Güc balansının qarşısını almaq: Bir tərəfin digərini nəzarət etməsi və ya manipulyasiya etməsi sağlam olmayan bir dinamik yarada bilər. Qərar qəbul etmə prosesi qarşılıqlı olmalı və hər iki tərəfin fikirləri bərabər dəyər qazanmalıdır.

10. Əyləncə və şənlik

- Qığılcımı canlı saxlamaq: Münasibəti maraqlı və dinamik saxlamaq üçün birgə əyləncəli fəaliyyətlərdə iştirak edin. Birgə hobbilər, görüş gecələri və ya təsadüfi macəralar münasibətdə sevinc yaradır və əlaqəni gücləndirir.

- Gülüş və rahatlıq: Yumor gərginliyi azaltmağa və partnyorları bir-birinə yaxınlaşdırmağa kömək edir. Hər şeyi çox ciddi qəbul etməyin və münasibətə əyləncə qatmağa yer ayırın.

11. Sadiqlik və səbir

- İnkişafa sadiqlik: Münasibətlər eniş-yoxuşlarla doludur və çətin dövrlərdə səbirli olmaq münasibətin vacib cəhətidir. Səbir, dözümlülük və problemləri həll etmək üçün birgə çalışma münasibətin davamlılığını təmin edir.

- Elastiklik və uyğunlaşma: Vaxt keçdikcə şərait dəyişir və yeni vəziyyətlərə uyğunlaşma münasibətin uzunömürlü olması üçün vacibdir.

12. Özünə qayğı və fərdi rifah

- Özünə diqqət yetirmək: Sağlam münasibət, həmçinin, özünə qayğını tələb edir. Hər bir partnyor öz zehni, fiziki və emosional rifahını prioritet etməli və münasibətə müsbət töhfə verməlidir.

- Tükənmənin qarşısını almaq: Münasibəti həyatın digər aspektləri (iş, ailə, dostlar) ilə balanslaşdırmaq və yalnız partnyordan xoşbəxtlik və ya məmnuniyyət gözləməmək vacibdir.

Bu əsas sahələrə diqqət yetirərək, partnyorlar güclü, balanslı və məmnunluq gətirən bir münasibət yarada bilər ki, bu da zamanla daha da güclənər.

Ancaq bəzi münasibətlərin problemləri daha mürəkkəbdir. Məsələn, cütlük terapiyası və ya evlilik konsultasiyası maddə istifadəsi, etibarın itirilməsi, zorakılıq və ya sadəcə olaraq ayrılıq kimi problemlərin həllinə kömək edə bilər.

Bir terapevt sizə və partnyorunıza bu problemləri həll etməyə kömək edə bilər; Terapiya, həmçinin, problemli bir əlaqəni bitirib-bitirməməyə qərar verməyə kömək edə bilər. Hər iki halda, psixi sağlamlıq mütəxəssisinin köməyi sizə lazım olan emosional dəstəyi təmin edə bilər.

Nəticə

Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, bütün cütlüklər üçün ən çox rast gəlinən münaqişə mənbəyi ünsiyyətdir. Digər münaqişə mövzularına aşağıdakılar daxildir: ev işləri, qərar qəbul etmə, maliyyə, problemli vərdişlər

və ya davranışlar, rol gözləntiləri, cinsiyyət və vaxtın idarə edilməsi.

Cütlüklərin mübahisələri ilə bağlı araşdırmalar arasında çox oxşarlıq vardır. Əslində, münaqişəyə səbəb olan məsələlər mədəniyyətlər arasında kifayət qədər fərqlidir. Britaniya, Çin, Rusiya, Türkiyə və ABŞ-dan olan 2600 evli cütlük üzərində aparılan araşdırma nəticəsində məlum olub ki, münaqişələrin ən çox yayılmış səbəbləri iş bölgüsü, maliyyə və əmək haqqıdır.

Son illərdə aparılmış tədqiqatlara görə xoşbəxt və bədbəxt evli cütlükləri müqayisə etdikdə, hər kəsin eyni şeylər haqqında mübahisə etməyə meylli olduğunu aşkar etdilər: uşaqlar, pul, qayınana və cinsi əlaqə.

Həqiqətən, münasibətiniz naminə siz və partnyorunuz kiçik problemlərin həll olmasına kömək etmək üçün onları müzakirə etməyə daha çox hazır olmalısınız. Bundan əlavə, partnyorunuzla problemləri müzakirə edərkən, müəyyən edildi ki, cütlüklərin bir-birinə mehriban olması fikir ayrılığının mənfi təsirini azaltmağa kömək edir. Münaqişə qaçılmazdır və hər şeydən əvvəl, güclü münasibətlərin bir hissəsidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Nağıyev, Z. Ailə Psixologiyası. Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyatı, 2015. 320 s.

2. Mustafa, F. Ailədə Uşaq Tərbiyəsi. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2012. 200 s.

3. Paşayeva, Q. Ailə Münasibətləri: Münaqişələr və Onların Həlli Yolları. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı, 2017. 180 s.

4. Bevan, J. L., Hefner, V., Love, A. (2014). An exploration of topics, conflict styles, and rumination in romantic nonserial and serial arguments. Southern Communication Journal, 79(4), 347–360.

5. Buss, D. M. (1989). Conflict between the sexes: Strategic interference and the evocation of anger and upset. Journal of Personality and Social Psychology, 56(5), 735-747.

6. Dillon, L. M., Nowak, N., Weisfeld, G. E., Weisfeld, C. C., Shattuck, K. S., Imamoğlu, O. E., Butovskaya, M., & Shen, J. (2015). Sources of marital conflict in five cultures. Evolutionary Psychology, (1), 1–15.

7. Dr. Sue Johnson. Hold Me Tight: (2008). Seven Conversations for a Lifetime of Love. Little, Brown Spark. 320 p.

8. Harriet Lerner. Gary Chapman. (1992). The Five Love Languages: The Secret to Love that Lasts. Family Process. 208 p

9. John Gottman and Nan Silver. (1999). The Seven Principles for Making Marriage Work. Harmony books. 288 p

10. Meyer, D., & Sledge, R. (2021). The relationship between conflict topics and romantic relationship dynamics. Journal of Family Issues. https://doi.org/10.1177/0192513X21993856

11. Rauer, A., Sabey, A. K., Proulx, C. M., & Volling, B. L. (2020). What are the marital problems of happy couples? A multimethod, two-sample investigation. Family Process, 59, 1275-1292 p

12. https://www.adnancoban.com.tr/evlilikte-kavga-sebepleri

13.https://www.psychologytoday.com/intl/blog/the-psychology-relationships/202106/the-10-most-common-sources-conflict-in-relationship

Эльнара Ахмед кызы АХМЕДОВА
Преподаватель кафедры Политологии, Психологии и Социологии Западно-Каспийскийкого Университета, доктор философских наук
E-mail: ahmedova-elnara@mail.ru

Нэрмин Эльчин кызы ГЯФАРЗАДЕ
Магистрант кафедры Политологии, Психологии и Социальной работы Западно-Каспийского университета
E-mail: nerminqeferzade@gmail.com

ПРИЧИНЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ СУПРУЖЕСКИХ КОНФЛИКТОВ

Резюме

В этой статье анализируются основные причины конфликтов между супругами и обсуждаются пути их решения. Отношения между мужем и женой составляют основу семейной жизни, и их здоровье является важным для благополучия общества. Однако в семейных отношениях время от времени неизбежны конфликты. Исследования показали, что специфические темы не являются причиной конфликтов, но определили пять общих тем, по которым пары спорят: 1. Проблемное поведение 2. Ревность 3. Общение 4. Свободное время 5. Интимная близость.

Большую часть конфликтов составляют вопросы, касающиеся воспитания детей, работы, финансов, свекрови, временных обязательств, бывших партнеров, повседневных стрессов и распределения домашних обязанностей. Авторы подчеркивают важность того, чтобы пары обращали внимание на такие вопросы, как финансовые проблемы, недостаток общения и вредное поведение. Пары должны применять основные принципы, такие как эффективное общение, доверие, взаимное уважение, разрешение конфликтов, эмоциональная поддержка и общие цели, чтобы укрепить здоровые отношения. Устранение факторов стресса в браке и совместное времяпрепровождение имеют важное значение для обеспечения здоровья и устойчивости супружеских отношений. В конце статьи подчеркивается важность открытого общения, компромиссов и обращения за профессиональной помощью для предотвращения конфликтов.

Ключевые слова: муж, жена, конфликт, отношения, пара.

Elnara Ahmad gizi AKHMEDOVA
Western Caspian University,
lecturer at the Department of Political Science, Psychology and Social Work, Ph.D.
E-mail: ahmedova-elnara@mail.ru

Nermin Elchin gizi GAFARZADE
Master's student at the Department of Political Science, Psychology and Social Work, Western Caspian University
E-mail: nerminqeferzade@gmail.com

CAUSES OF MARITAL CONFLICTS

Summary

This article analyzes the main causes of conflicts between spouses and discusses potential solutions. The relationship between husband and wife forms the foundation of family life, and the health of these relationships is crucial for societal well-being. However, conflicts in family relationships are sometimes inevitable. Research has shown that specific topics are not the root cause of conflicts but have identified five common themes that couples argue about: 1. Problematic behaviors 2. Jealousy 3. Communication 4. Leisure time 5. Intimacy.

A significant portion of conflicts involves issues related to child-rearing, work, finances, mother in-law, time commitments, past partners, daily stressors, and the division of household responsibilities. The authors emphasize the importance of couples addressing issues such as financial problems, communication deficits, and harmful behaviors. Couples should implement key principles such as effective communication, trust, mutual respect, conflict resolution, emotional support, and shared goals to strengthen healthy relationships. Eliminating stress factors in marriage and spending quality time together is essential for ensuring the health and sustainability of marital relationships. The article concludes by highlighting the importance of open communication, compromise, and seeking professional help to prevent conflicts.

Key words: husband, wife, conflict, relationship, couple

Daxil olub: 02.10.2024

Şəbnur Tofiq qızı MURADOVA, Magistr
Natəvan Yadulla qızı KƏRƏMOVA b.ü.f.d.
Qərbi Kaspi Universiteti
E-mail: shabnur.muradova@mail.ru

YENİYETMƏLƏRDƏ YÜKSƏK HƏYƏCAN SƏVİYYƏSİNİN YARATDIĞI PSİXOFİZİOLOJİ DƏYİŞİKLİKLƏRİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Xülasə

Məqalədə yüksək həyəcan zamanı yaranan və təzahür edən psixofizioloji dəyişikliklər müzakirə olunub. Son illər sinir-psixi xəstəliklərin artması, psixoloji xəstəliklərin erkən yaşlarda başlanması və səbəbi məlum olmayan sağlamlıq problemlərinin artması aktualllıq kəsb edir. Sağlamlıq problemlərinin artmasında əsas səbəblərindən stress faktoru, emosional gərginliyin artması və yüksək həyəcanı qeyd edə bilərik. Bu istiqamətdə çoxsaylı elmi tədqiqatlar aparılsa da,hələ də həllini tapmamaış problemlər suallar mövcuddur (4,7,15). Məhz bu məqsədlə təqdim olunan elmi tədqiqat işində yeniyetmələrdə yüksək həyəcanın yaratdığı dəyişikliklər təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: yüksək həyəcan, stress, psixofizioloji dəyişikliklər, yeniyetməlik yaş dövrü.

DOI: https://doi.org/ 10.54414/PCMP2614

Giriş

Yaşadığımız dövrü emosional gərginliksiz və stres faktorsuz təsəvvür etmək mümkün deyil. Təbii ki, ali sinir fəaliyyətinin əsas reaksiyalarından biri də həyəcan və onun dəyişməsi nəticəsində yaranan adaptasiya prosesləridir. Həyəcan insan iradəsi xaricində yaranan bir emosiya olub stressə qarşı yaranan reaksiyadır. Stress anlayışını elmə ilk dəfə Hans Selye gətirmişdir. Bu termini o müxtəlif qıcıqlandırıcıların təsirindən orqanizmin həmin qıcıqlara qarşı universal cavab reaksiyası olaraq adlandırmışdır. Bu da orqanizmin rezistentliyini artırır, yaranmış olan situasiyadan çıxmaq üçün orqanizmin bütün gücünü mobilizə edib resurs halına salır (4). Çoxluq stressi mənfi emosiya kimi qəbul etsə də qeyd etməliyik ki, Hans Selye stressi müsbət stress- eustres, mənfi stressi isə distress olaraq təsnif etmişdir. Yəni bu o deməkdir ki kiçik dozalarda stress orqanizmin fəaliyyəti üçün lazımdır, lakin xroniki stress mənfi hallara gətirib bütün orqanizmə mənfi təsir göstərə bilir. Yüksək həyəcan səviyyələri böyüməkdə və formalaşmaqda olan yeniyetmə orqanizmində mənfi təzahürlər yarada bilər. Bildiyimiz kimi yeniyetmə dönəmi uşaqlıqdan gənclik dönəminə keçiddir. Bu periodda yeni bioloji və sosial pozisiya formalaşması gedir. Yeniyetmələrdə distress faktorları çoxdur. Səbəb isə fizioloji dəyişiklikləri, hormonal aktivliyi, sosial formalaşma və adaptasiya ilə bağlı stress və s. aid etmək olar [6,10,14,18]. Daxili və xarici stressə qarşı yaranan reaksiya olan həyəcan formalaşmaqda olan orqanizmin homeostazına ciddi ziyan vurur, koqnitiv bacarıqların keyfiyyətinin aşağı düşməsinə, əmək qabiliyyətinin zəifləməsinə, prokrastinasiyaya, yaddaş və diqqət dəyişikliklərinə, depressiyaya və hətda intihar kimi ağır hallara gətirib çıxara bilər. Qeyd etdiyimiz hallar ən çox uşaq və yeniyetməlik yaşlarında daha çox rast gəlinir [2,5,9,10,11].

Uşaqlıq və yetkinlik arasındakı keçid dövrü olan yeniyetməlik əhəmiyyətli idrak, emosional və sosial dəyişikliklərlə xarakterizə olunur. Bu inkişaf mərhələsində yeniyetmələr tez-tez yüksək səviyyəli emosiyalar yaşayır və maraqlı təcrübələr axtarırlar. Yeniyetmənin inkişafında həvəs, intizar və oyanma hissləri ilə səciyyələnən həyəcan mərkəzi rol oynayır. Həyəcan, stimullaşdırıcı hadisələrə və ya təcrübələrə cavab olaraq artan oyanma və müsbət təsir vəziyyəti kimi müəyyən edilə bilər. Yeniyetməlik dövründə həyəcan tez-tez kəşf, yenilik axtarışı və risk alma davranışları ilə əlaqələndirilir.

Yeniyetməlik şəxsiyyətin formalaşması, müstəqilliyin inkişafı, sosial münasibətlərin qurulması üçün vacib dövrdür. Bu, həm də fərdlərin duyğularının təsirinə və həyəcana xüsusilə həssas olduğu bir dövrdür. Bu dövrdə həyəcanın emosional və sosial inkişafa təsirini başa düşmək böyük əhəmiyyət kəsb edir. Həyəcanın inkişafa təsirinin öyrənilməsi yeniyetmələrin ətraf mühiti necə qavradıqları və onlarla qarşılıqlı əlaqədə olmaları, qərarlar qəbul etmələri və sosial münasibətləri necə idarə etmələri barədə fikirlər verə bilər. O, həmçinin sağlam inkişafı təşviq etməyə və həddindən artıq həyəcan axtarışı davranışları ilə bağlı potensial riskləri azaltmağa yönəlmiş müdaxilələr barədə məlumat verə bilər [1,3,14,15,24].

Yeniyetməlik dövründə idrak inkişafı müxtəlif amillərin təsiri ilə həyəcan da daxil olmaqla əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalır. Həyəcanın diqqət, öyrənmə, yaddaş və idrak nəzarəti kimi koqnitiv proseslərə necə təsir etdiyini başa düşmək yeniyetmələrin qərar qəbul etmə qabiliyyətlərinə və akademik qabiliyyətlərinə işıq salır [4,8].

Həyəcan yeniyetmələrin diqqət proseslərinə dərindən təsir edə bilər. Bu yüksəldilmiş oyanma diqqət qabiliyyətini artıra bilər, yeniyetmələri ətrafdakı stimullara daha həssas edir. Bundan əlavə, yüksək həyəcan diqqətin yayınması ilə də nəticələnə bilər. Yeniyetmələr daha ayıq ola bilsələr də, onların diqqəti daha az stimullaşdırıcı vəzifələrdən və ya fəaliyyətlərdən yayındıraraq, seçici şəkildə həyəcan yaradan stimullara yönələ bilər [2,7,12,16].

Həyəcan yeniyetmələrdə öyrənmə və yaddaş proseslərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Həyəcanla əlaqəli emosional intensivlik həyəcanı yüksəldən hadisələrin uzunmüddətli yaddaşa kodlaşdırılmasını gücləndirə bilər. Yeniyetmələr güclü emosional reaksiyalar yaradan, daha canlı və qalıcı xatirələrə səbəb olan təcrübələri daha çox xatırlayırlar. Maraqlı hadisələrin təkmilləşdirilmiş kodlaşdırılması elmi məşğuliyyətə də təsir göstərir. Həyəcan yaradan və cəlbedici öyrənmə təcrübələri tələbələr tərəfindən daha çox yadda saxlanılır və xatırlanır. Müəllimlər şagirdlərin təlim nəticələrini artırmaq üçün tədris metodlarına interaktiv və stimullaşdırıcı fəaliyyətləri daxil etməklə bundan yararlana bilərlər. Bundan əlavə, yeniyetmələr həyəcan doğuran və akademik nailiyyətlərə səbəb olan bu cür həvəsləndirici materialla məşğul olmaqla daha çox motivasiya ala bilər [1,18,21,23].

Həyəcan həm də yeniyetməlik dövründə koqnitiv nəzarətin inkişafında həlledici rol oynayır. Koqnitiv nəzarət impulsların tənzimlənməsi, maneə törədilməsi və qərar qəbul etmə kimi prosesləri əhatə edir. Yeniyetmələr həyəcan keçirərkən impulslarını idarə etməli və yüksək emosional oyanış altında qərarlar qəbul etməlidirlər. Həyəcan yeniyetmələrin impulsivliyi tənzimləmək qabiliyyətinə meydan oxuya bilər. Həyəcanla əlaqəli güclü oyanma, nəticələrini diqqətlə nəzərə almadan hərəkət etmək kimi impulsiv davranışların ehtimalını artıra bilər [1,4,8,24].

Yeniyetmələr, xüsusən də həyəcan yaşadıqları zaman effektiv qərar vermə bacarıqlarını inkişaf etdirməlidirlər. Artan emosional oyanma altında qərarlar qəbul etmək çətin ola bilər, çünki həyəcan mühakimələri poza bilər və impulsiv seçimlərə səbəb ola bilər. Bununla belə, təcrübə ilə yeniyetmələr öz emosiyalarını tənzimləməyi və hətta həyəcan yaradan situasiyalarda belə daha əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyi öyrənə bilərlər [1,22].

Ümumilikdə, həyəcan yeniyetməlik dövründə idrak inkişafına çoxşaxəli təsir göstərir. Maraqlı hadisələr üçün diqqəti, öyrənməni və yaddaşı gücləndirə bilsə də, diqqəti saxlamaqda və impulsivliyi tənzimləməkdə çətinliklər yaradır. Həyəcanın koqnitiv proseslərə necə təsir etdiyini başa düşmək yeniyetmələrin akademik uğurlarını dəstəkləmək və effektiv qərar qəbul etmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün vacibdir. Həyəcan, güclü oyanması və müsbət təsiri ilə yeniyetmələrin emosional təcrübələrinin formalaşmasında və inkişafında mühüm rol oynayır [6,17,19,21,23].

Həyəcan tez-tez emosiyaları gücləndirir, oyanış səviyyəsinin artmasına və güclü həzz və intizar hisslərinə səbəb olur. Həyəcan yaşayarkən, yeniyetmələr bu gərgin duyğuları tənzimləməkdə çətinlik çəkə bilər, potensial olaraq impulsivliyə və ya emosional reaksiyaları idarə etməkdə çətinlik çəkə bilər. Yeniyetmələr emosiyalarını tənzimləmək üçün müxtəlif mübarizə mexanizmlərini, o cümlədən həyəcanı idarə etmək strategiyalarını inkişaf etdirirlər.

Həyəcan yeniyetmələrin özünə hörmətinə və şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir göstərə bilər. Bəzi yeniyetmələr həmyaşıdları tərəfindən təsdiq qazanmaq və ya özlərinə dəyər hissini təsdiqləmək üçün maraqlı təcrübələr axtara bilərlər. Maraqlı təcrübələr yeniyetmələrin özləri haqqında təsəvvürlərini formalaşdıra və onların mənlik anlayışının inkişafına töhfə verə bilər. Həyəcanla bağlı müsbət təcrübələr özünə hörməti gücləndirə və inam, bacarıq hissini artıra bilər. Əksinə, mənfi təcrübələr və ya həyəcan yaradan cəhdlərdə uğursuzluqlar qeyri-adekvatlıq və ya özünə şübhə hisslərinə səbəb ola bilər. Yeniyetmələrin mənlik anlayışı onlar həyəcanın yüksək və aşağı səviyyələrində hərəkət etdikcə, onların ümumi emosional rifahına təsir edərək davamlı olaraq inkişaf edir [1,2,4,13,20].

Yüksək həyəcan, sensasiya axtarışı, roman, həyəcan verici və ya gərgin təcrübələr axtarmaq meyli ilə sıx bağlıdır. Yeniyetmələr tez-tez həyəcan və stimullaşdırma istəyi ilə risk götürən davranışlarla məşğul olurlar. Həyəcan potensial risklər və ya nəticələrlə bağlı narahatlıqları kölgədə qoya bilər və impulsiv və ya ehtiyatsız davranışa səbəb ola bilər. Məsələn, bir yeniyetmə narkotiklər təcrübə edə bilər və ya təcrübənin həyəcanını qovmaq üçün təhlükəli fəaliyyətlərlə məşğul ola bilər. Yüksək həyəcan, həddən artıq və ya ehtiyatsız həyəcan təqibi yeniyetmələrin emosional rifahına mənfi təsir göstərə bilər. Həyəcandan qaynaqlanan riskli davranışlar qəza, yaralanma və ya mənfi nəticələr ehtimalını artıraraq peşmanlıq, günahkarlıq və ya utanc hislərinə səbəb ola bilər [1,3,4,21].

Ümumilikdə, həyəcan yeniyetmələrin emosional inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir, onların emosional tənzimlənməsinə, özünə hörmətinə, şəxsiyyətinin formalaşmasına və risk alma davranışlarına təsir göstərir. Yeniyetməlik dövründə sosial inkişaf həmyaşıdlarla münasibətlərin tədqiqi, sosial rolların inkişafı və ailə münasibətlərindəki dinamika ilə xarakterizə olunur. Həyəcan yeniyetmələr arasında sosial müqayisələrə də təsir edə bilər. Həmyaşıdları maraqlı fəaliyyətlərlə məşğul olduqda və ya nəzərəçarpacaq nailiyyətlər əldə etdikdə, yeniyetmələr özlərini oxşar təcrübələrdən məhrum kimi qəbul etsələr, paxıllıq və ya qeyri-adekvatlıq hissləri yaşaya bilərlər. Həyəcandan irəli gələn sosial müqayisələr özünə hörmət və şəxsiyyətin formalaşmasına təsir göstərə bilər, yeniyetmələrin həmyaşıdları qrupunda öz sosial statusları və dəyərlərinə dair təsəvvürlərini formalaşdıra bilər [1,10,13].

Həyəcan yeniyetmələri sosial rolları kəşf etməyə və şəxsiyyətləri ilə bağlı yeni təcrübələrlə məşğul olmağa sövq edir. Yeniyetmələr özünü kəşf etmək və şəxsi inkişaf üçün maraqlı fürsətlər axtararaq müxtəlif sosial rollar və qrup mənsubiyyətləri ilə sınaq keçirə bilərlər. Klublara qoşulmaq və ya tədbirlərdə iştirak etmək kimi maraqlı fəaliyyətlərdə iştirak yeniyetmələrə sosial şəbəkələrini genişləndirməyə və müxtəlif sosial bacarıqları inkişaf etdirməyə imkan verir [1,4, 9,15].

Beləliklə, ədəbiyyat məlumatlarına əsaslanaraq demək olar ki, yüksək həyəcan səviyyəsi insan həyatına həm mənfi, həm də müsbət təsir edə bilər. Müsbət təsirlər içərisində koqnitiv fəaliyyətin aktivləşməsi, məsuliyyət və stresə davamlılığın artmasını missal göstərə bilərik. Mənfi təsirlər içərisində isə vegetativ sinir sisteminin funksional aktivliyinin dəyişməsi, emosional gərginliyin artması səbəbindən yaranmış psixofizioloji dəyişikliklər, yüksək həyəcanın nəticəsi olan neyroendokrin və humoral tənzimləmə sistemlərində normadan fərqli reaksiyaların qeyd olunması, adaptasiya və digər biokimyəvi dəyişikliklərin qeyd olunmasını missal göstərmək olar. Ümumi olaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, stress zamanı yaranan həyəcanın optimal səviyyəsi (Yerkes–Dodson qanununa əsasən) insanın fərdi inkişafına və psixofizioloji proseslərində ciddi dəyişiklik yaratmadığı üçün sağlamlıq problemlərinə səbəb olmur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, 2009, 621 s.
2. Əliyev N.R. Yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasın da yaşıdlarla qarşılıqlı münasibətlərin rolu. Bakı, 2021.
3. Əzimova A.S. Yeniyetmələrdə suisidala meylliliyin psixoloji xüsusiyyətləri. s.26, Bakı, 2022.
4. Kərəmova N.Y. Emosional gərginliyin koqnitiv proseslərə təsirinin əqli inkişaf

səviyyəsindən asılılığının tədqiqi. Biol. Elm. üzrə fəls. dokt. dis. avtoreferatı. Bakı, 2010.

5. Kərəmova N.Y. Yeniyetmələrin emosional gərginliyin təsiri zamanı koqnitiv proseslərin tədqiqinin əhəmiyyəti. Akad. A.Qarayevin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş "XXI əsrdə Biologiyanın aktual problemləri" mövzusunda Respublika Elmi Konfransının materialları, BDU, Bakı, 2-3 aprel, 2010, səh. 32-33.

6. Kərəmova N. Y. Stress və koqnitiv proseslər. Milli Nevrologiya jurnalı, Bakı, 2012, № 1, s.72-78.

7. Абабков В.А., Перре М. Адаптация к стрессу. Основы теории, диагностики, терапии. СПб.: Речь, 2004.

8. Абульханова-Славская К.А. Стратегии жизни. М.: Мысль, 1991.

9. Андреева Н.Г., Никулина М.В. Тупицын И.О. Вегетативная регуляция сердечной деятельности у детей и подростков // Научные труды I Съезда физиологов СНГ. М.: Медицина- Здоровье, 2005, С. 193.

10. Астапов В.М. Тревожность у детей. М.: ПЕР-СЭ, 2001.

11. Белова О.А. Соматическое здоровье школьников-подростков //Рос. физиол. журн. им. И. М. Сеченова. 2004,Т.90, № 8, С. 352.

12. Бодров В.А. Информационный стресс: Учебное пособие для вузов. М.: ПЕР-СЭ, 2000.

13. Николаева Е.И., Мартинсоне К.Э. Психофизиологические основания психосоматических изменений (обзор исследований). Психология образования в поликультурном пространстве, 2015, Т.2, с. 53-63.

14. Юматов Е.Л., Кузьменко В.А., Бадиков В.И. и др. Экзаменационный стресс у студентов // Физиология человека. 2001. Т. 27. № 2. С. 104-120

15. American Academy of Pediatrics. American Academy of Pediatrics supports childhood sleep guidelines. 2016, June.

16. Bayliss D.M., Jarrold C., Gunn D.M., Baddeley A.D. The complexities of complex span: explaining individual differences in working memory in children and adults. Journal of Experimental Psychology: General, T.132, p.71-92. 2003.

17. Bishop S.J. The cognitive processing of emotional information in childhood anxiety, depression and posttraumatic stress disorder. Journal of Child Psychology and Psychiatry, 41, p.513–523, 2001.

18. Gale A. The psychophysiology of individual differences: Studies of extraversion and the EEC // New Approaches to Psychological Measurement // London, 1973.P. 40.

19. Hum E. Job Stressors and health professions. II Psychother Psychosom, 1991.Vol. 55, N.l. P.90-99.

20. Kugelmass S., Marcus J., D'Esposito M. From cognitive to neuronal models of working memory. Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences, 362 (1481), p.761, 2007.

21. Lazarus R.S. Cognitive and coping processes in emotion. In Stress and coping. New York: Columbia University Press. 1977.

22. Levi L. Stress at the work place: heals and international conference on stress management. Amsterdam, 1995, P.7.

23. Levi L. Occupational stressors, biological and worker health //J.uoeh.1989.Vol. 11, N2. P.229-245.

24. Zeller A., Handschin D., Gyr N., Martina B., Battergay E. Blood pressure and heart rate of students undergoing a medical licensing examination. Blood Pressure, 2004, 13(1), p. 20-24.

Натаван Ядулла кызы КАРАМОВА канд. Биол. наук
Шабнур Тофиг кызы МУРАДОВА, магистр

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПСИХОФИЗИОЛОГИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ, ВЫЗВАННЫХ ВЫСОКИМ УРОВНЕМ ТРЕВОЖНОСТИ У ПОДРОСТКОВ

Резюме

В статье рассмотрены психофизиологические изменения, возникающие и проявляющиеся при сильном тревожности. В последние годы актуальным стал рост нервно-психических заболеваний, возникновение психологических заболеваний в раннем возрасте, рост проблем со здоровьем неустановленной причины. Среди основных причин увеличения проблем со здоровьем можно отметить стрессовый фактор, повышенное эмоциональное напряжение и повышенный тревожности. Хотя в этом направлении проведены многочисленные научные исследования, до сих пор остаются нерешенные проблемы и вопросы. В представленном для этой цели научном исследовании были проанализированы изменения, вызванные повышенной тревожности подростков.

Ключевые слова: повышенная тревожность, стресс, психофизиологические изменения, подростковый возраст.

Natavan Yadulla gizi KARAMOVA PhD.
Shabnur Tofig gizi MURADOVA Master stud.

GENERAL CHARACTERISTICS OF PSYCHOPHYSIOLOGICAL CHANGES CAUSED BY HIGH LEVEL OF EXCITEMENT IN ADOLESCENTS

Summary

Psychophysiological changes that occur and manifest during high excitement were discussed in the article. In recent years, the increase of neuropsychiatric diseases, the onset of psychological diseases at an early age, and the increase of health problems of unknown cause have become relevant. Among the main reasons for the increase in health problems, we can mention the stress factor, increased emotional tension and high excitement. Although numerous scientific studies have been conducted in this direction, there are still unsolved problems and questions. In the scientific research presented for this purpose, the changes caused by high excitement in teenagers were analyzed.

Key words: high excitement, stress, psychophysiological changes, adolescence.

Daxil olub: 02.08.2024

Lalə Məhəmməd qızı CABBAROVA
Bakı Dövlət Universiteti,
Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının dosenti, psixol.ü.f.d.
E-mail: lalajabbarova@gmail.com

QRUP İŞLƏRİNDƏ PSİXOQİMNASTİK TAPŞIRIQLARDAN İSTİFADƏ TƏCRÜBƏSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

Xülasə

Məqalə, qruplarla aparılan psixoloji işlərdə "psixogimnastika" metodunun elmi-nəzəri əsaslarını və praktiki tətbiqi məsələlərini araşdırır. Psixogimnastika jest, mimika və bədən hərəkətləri vasitəsilə emosiyaların ifadəsini təmin edən effektiv bir üsuldur. Bu metod qrup dinamikasını gücləndirmək, iştirakçılar arasında əlaqəni dərinləşdirmək və emosional gərginliyi azaltmaq məqsədilə geniş istifadə olunur.

Metodun effektivliyi onun düzgün seçilmiş tapşırıqlarla, dəqiq təlimatlarla və qrupun tərkibinə uyğun tətbiqindən asılıdır. Məqalədə bu metodun "psixogimnastika" adında əsasən Rusiya və postsovet məkanında geniş tədqiq edildiyi, müxtəlif yaş qruplarına tətbiqinin isə sosial-kommunikativ bacarıqların inkişafına, qorxu və təşvişin azaldılmasına müsbət təsir göstərdiyi vurğulanır. Araşdırmalarda qeyri-verbal ünsiyyətin terapevtik prosesdə maneələri azaltdığı və qrupdaxili münasibətləri yaxşılaşdırdığı qeyd olunur.

Məqalədə, həmçinin, treninqlərdə psixogimnastik tapşırıqların istifadəsinə verilən əsas tələblər, qayda və göstərişlər nəzərdən keçirilmiş, praktiki tövsiyələr diqqətə çatdırılmışdır. Problemlə bağlı araşdırmaların nəticəsi göstərir ki, psixogimnastika təkcə treninqlərdə deyil, həm də psixoterapevtik proseslərdə əhəmiyyətli rola malikdir.

Açar sözlər: Psixogimnastika, canlandırıcı oyunlar, qruplarla iş, treninq, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin korreksiyası.

DOI: https://doi.org/ 10.54414/WNYM8702

Giriş

Son illər insanlarda fərdi və professional inkişaf, şəxsi bacarıq və səriştələrinin artırılması üçün müxtəlif təlim və treninqlərə marağın artdığını müşahidə etmək olur. Bu kimi özünüinkişaf meylləri və buna müvafiq saysız-hesabsız təkliflərin olması, xidmətlərin göstərilməsi özlüyündə müsbət hal kimi dəyərləndirilsə də, bu kimi qrup işi formatında təklif olunan xidmətlərin məzmun və keyfiyyət məsələlərinin öncəliklə diqqətə alınması zəruridir.

Burada əsas məsələ psixoloji işin tək bir insanla deyil, bir neçə insanı özündə cəmləşdirən qrupla aparılmasıdır. Yəni, ayrı-ayrı fərdlərlə aparılan psixoloji işlərdən fərqli olaraq, qruplarla aparılan işlərdə fərqli təcrübəyə və şəxsi keyfiyyətlərə malik, özünəməxsus maraq və meylləri olan insanlar bir araya gətirilərək onların hər birinin hədəflərinə müvafiq məqsədyönlü ümumi işlərin aparılması nəzərdə tutulur. Qeyd olunan spesifikliklə əlaqədar qrup işlərinin təşkili, istifadə olunan metod və texnikaların məqsədəmüvafiqlik səviyyəsi, elmi əsaslara söykənməsi kimi məsələlər qruplarla aparılan işlərin əsas keyfiyyət göstəricilərindən hesab oluna bilər.

Qrup işlərinin formatından asılı olaraq istifadə olunan metodlarda fərqlilik olsa da, bütün qrup işlərində, adətən, qrup dinamikasını gücləndirən, qrupda canlanma yaradan canlandırıcı metodlardan, sözlü və sözsüz, hərəkətli, aktivlik tələb edən tapşırıqlardan istifadə olunur [2;3]. Qruplarla aparılan psixoloji işlərdə "psixogimnastika" kimi adlandırılan bu kimi üsullar təlim və treninqlərdə çox geniş şəkildə tətbiq olunsa da, bu üsulların harada, necə, hansı məzmunda işlədilməsi, onların məqsədəmüvafiqlik və elmi-nəzəri əsasları məsələləri bəzən sual doğurur. Bu tipli konkret tapşırıqların təsvir olunduğu çoxsaylı mənbələrdə, internet resurslarında isə onların aparılması ilə bağlı əsaslandırılmalara çox az hallarda rast gəlmək olur.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq, bu məqalədə qruplarla aparılan psixoloji işlərin əsas metodlarından olan psixogimnastikanın tətbiqinin elmi-nəzəri əsaslarının araşdırılması əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Psixoqimnastika nədir?

Psixogimnastika termini ədəbiyyatlarda geniş və dar mənalarda istifadə olunur. Geniş mənada şəxsi-emosional və idraki sahələrin korreksiya və inkişafına yönəlmiş xüsusi kurs, dar mənada isə ünsiyyətin qeyri-verbal vasitələrindən istifadəni nəzərdə tutan oyun və tapşırıqlar kimi nəzərdən keçirilir[3, s.6].

Zenkoya görə, "psixogimnastika iştirakçıların sözlərin köməyi olmadan ünsiyyətdə olduğu, özlərini ifadə edə biləcəyi metoddur. Bu metod müxtəlif tipli - yazılı və şifahi, verbal və qeyri-verbal tapşırıqları özündə ehtiva edir" [3, s.37]. Burada psixogimnastika - qrupda əsas kommunikasiya vasitəsi, hərəki ekspressiyadan istifadə edən bir metod kimi dəyərləndirilir.

"Psixogimnastika" termini ilk dəfə çex psixoloqu Hana Yunova tərəfindən işlədilmiş və 1979-cu ildə onun tərəfindən eyni adlı metodika yaradılmışdı. Psixogimnastikanın bir metod kimi əsasını C.Morenonun psixodrama kimi tanınan qruplarla apardığı psixoterapevtik işlərdə istifadə etdiyi üsullar təşkil edir [7].

Zenko psixogimnastik tapşırıqların əsas mahiyyətinin emosional gərginliyin götürülməsi və hisslərin obrazlı şəkildə ötürülməsindən ibarət olduğunu vurğulayırdı [3]. N. Zenko qeyd edir ki, "sözlərin köməyi olmadan qurulan dialoq "bədən dili" və ünsiyyətin sosial-perseptiv tərəflərinə diqqət etməyə imkan verir"[3, s.6].

Onu da qeyd edək ki, termin olaraq "psixogimnastika" Rusiya və postsovet məkanında geniş yayıldığından problemlə bağlı tədqiqatlar da əsasən bu ölkələrin alimləri tərəfindən aparılmışdır.

Beləliklə də, psixogimnastikanın əsas mahiyyəti fərdin emosiya və yaşantılarının jest, mimika və hərəkətlərin köməyi ilə ifadə olunmasını təmin edən bir vasitə rolunu oynamaqdan ibarətdi. Bu metod bədən dilindən istifadə etməklə, müxtəlif motor hərəkətlərin köməyi ilə insanların hiss və duyğularını ifadə etmələrinə, daxili gərginliklərini azaltmalarına kömək edir.

Qrup işlərində psixogimnastikanın tətbiqi.

Psixoqimnastik tapşırıqlar treninq prosesinin bütün mərhələlərində istifadə oluna bilər. Adətən, bu cür tapşırıqların treninq sessiyalarının əvvəlində, treninq prosesinin sonunda, bir mövzudan digərinə keçiddə istifadə olunması tövsiyə olunsa da, onlar vərdiş və bacarıqların mənimsədilməsi məqsədilə də uğurla tətbiq olunur. Lakin psixogimnastik tapşırıqların seçiminə diqqətlə yanaşılmalıdır[8, s.116]. Belə ki, onların qrupda canlanma, aktivlik yaratmasına baxmayaraq, onlardan bir çoxu qrupdan həddən artıq enerji ala bilir ki, bu da sonradan iştirakçıların treninq prosesinə yenidən köklənməsinə maneə yarada bilər. Bunları nəzərə alaraq, psixogimnastik tapşırıqlar seçərkən aşağıdakı məqamların nəzərə alınması tövsiyə edilir[2;3;8]:

1) *Treninqdə bu tapşırığı etdikdən sonra nə baş verəcək;*

2) *Qrupun demoqrafik tərkibi (yaş, cins və s.) və əsas xüsusiyyətləri*. Burada qrupun inkişaf mərhələsinin nəzərə alınması çox əhəmiyyətlidir. Qrup həmrəyliyi, birgəlik hissi nə qədər çoxdursa bir o qədər də iştirakçılar özlərini rahat hiss edəcək və tapşırıqlar da daha "riskli" seçilə bilər. Məsələn: iştirakçıların fiziki təmasına əsaslanan, gözləri bağlı halda edə biləcəyi tapşırıqların qrup işlərinin ilk günlərində verilməsi qrupda gərginliyi artıra, narahatlıq yarada bilər;

3) *Psixogimnastikanın keçirilmə vaxtı.* Treninqin əvvəlində iştirakçılarda enerji və aktivlik yaratmaq, qrup dinamikasını təmin etmək üçün nəzərdə tutulan tapşırıqların (canlandırıcı oyunlar və yaxud enercayzerlər) verilməsi məqsədəuyğun hesab edilir. Günün ikinci yarısında isə yorğunluq və gərginliyi götürən, emosional boşalmaya imkan verən tapşırıqların keçirilməsi tövsiyə olunur.

Tapşırıqlardan sonra aparılacaq müzakirələrin xarakteri qarşıya qoyulmuş məqsədlərdən asılı olur[8]. Lakin burada bir ümumi qayda var ki, tapşırıq nə qədər məzmunla bağlı informasiyaların alınmasına yönəlmişsə, onun müzakirəsinə bir o qədər çox zaman ayırmaq lazımdı. Qrupda canlanma yaratmaq, iştirakçıların vəziyyətini dəyişmək məqsədi daşıyan canlandırıcı, enercayzer tipli tapşırıqların müzakirəsi qısa və konkret olmalıdı[3]. Məsələn: "Özünüzü necə hiss edirsiniz?", "Əhvalınız necədi?", "Görürəm hamı oyandı və əhvalı yaxşıdı. İşimizi davam etdirə bilərikmi?"

Psixoqimnastika geniş sayda yazılı və şifahi, verbal və qeyri-verbal tapşırıqları özündə ehtiva edir. Bu tapşırıqlar eyni anda həm bütün qrupla, həm də kiçik qruplarla (məsələn: qrupu 2 və ya 3 nəfərdən ibarət mikroqruplara ayırmaqla) aparıla bilər. İştirakçıların qruplara bölünməsi fərqli meyarlara görə trener tərəfindən aparılır. Burada əsas məsələ iştirakçıların həmişə eyni insanlarla deyil, mümkün qədər fərqli iştirakçılarla qruplarda olmasına nəzarət etməkdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, psixogimnastik tapşırıqların effektivliyi təlimatın necə verilməsindən çox asılıdır. Belə ki, təlimatın dəqiq, aydın, lakonik şəkildə verilməsi və oradakı informasiyanın iştirakçıların anlaya biləcəyi səviyyədə çatdırılması mühüm əhəmiyyət daşıyır[8]. Təlimatı lazımsız detallarla, əlavə izahlarla yükləmək, təlimatın verilməsinə tapşırığın yerinə yetirilməsinə ayrılan vaxtdan daha çox zaman ayırmaq məqsədəuyğun deyil. Lakin nümunələrin gətirilməsi və ya iştirakçılara bu tapşırıqların yerinə yetirilməsi ilə bağlı qaydaların əyani nümayiş etdirilməsi mümkündür. Bəzən trenerin özünün də tapşırığa qatılması, oyunlarda iştirakı işirakçıların təlimatı daha aydın anlamasını, prosesdə daha maraqla iştirakını təmin edir. Treninqlərin keçirilməsi ilə bağlı ədəbiyyatlarda [2;3;8] trenerin özünün imkan daxilində psixogimnastik tapşırıqlarda (xüsusən də, günün əvvəlində aparılanlarda) iştirakı məqbul hesab olunur.

Psixogimnastik tapşırıqların qrup işlərində tətbiqi ilə bağlı digər diqqətə alınmalı məqam tapşırıqlara ayrılan zamanla bağlıdı. Adətən tapşırıqların yerinə yetirilməsinə ayrılan vaxt əvvəlcədən treninq proqramında müəyyən edilir və bu zamanı trener özü nəzarətdə saxlayaraq tapşırığın bitmə anı ilə bağlı məlumatı özü iştirakçılara çatdırır. Lakin çox vaxt əvvəlcədən zaman hüdudlarını müəyyən etmək mümkün olmur. Bu zaman əsas göstərici qrup üzvlərinin ümumi əhvalı, onların maraqlılıq səviyyəsi olur ki, burada da əsas qayda budur ki, tapşırığı iştirakçıların maraqlılıq səviyyəsinin maksimum səviyyədə olduğu, hələ marağın azalmadığı vaxtda bitirmək lazımdır. Lakin tapşırığın yekunlaşdırılmasına keçməzdən öncə diqqət olunası bəzi məqamlar nəzərə alınmalıdır[8]:

1) Tapşırığın məqsədi nə idisə, ona nail olunub;
2) Müzakirə üçün kifayət qədər material var;
3) İştirakçıların əksəriyyəti tapşırığın yerinə yetirilməsinin davam etməsini istəsə də, onun bitməsinə də razıdırlar.

Tapşırıqlardan sonra aparılan refleksiya və müzakirələr hər bir tapşırıq üçün öncədən nəzərdə tutulmuş məqsədlərə nə dərəcədə çatıldığını müəyyən etmək, qrupda dinamik proseslərin izlənilməsi, iştirakçıların fikir və təəssüratlarını bölüşməsi, ehtiyac duyduqları əks-əlaqələrin alınması baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Qrup işlərində psixogimnastikanın rolu.

Treninqlərin keçirilməsi zamanı öncədən qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq, gözləntilərə müvafiq nəticələri əldə etmək üçün onun məzmunu ilə yanaşı, qrupdakı dinamik proseslərin, treninq iştirakçılarının psixoloji vəziyyətlərinin nəzarətdə saxlanılması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan ədəbiyyatlarda treninq qruplarının məzmun və şəxsiyyətlə bağlı olan tərəflərini ayırd edirlər [3, səh.37]. Məzmunla bağlı olan məsələlər məhz yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi treninqin məqsəd və gözləntilərinin treninq proqramında nə dərəcədə reallaşması ilə bağlıdır. Məsələn: treninq proqramına çoxlu sayda maraqlı, əyləncəli tapşırıqlar salmaqla qrup iştirakçılarının vaxtını əyləncəli keçirməsinə nail olmaq olar. Lakin treninqin sonunda ilkin olaraq qarşıya qoyulmuş məqsəd, treninqdən gözləntilər özünü doğrultmursa qrup işinin ümumiyyətlə keçirilməsinin mənası, treninqi təşkil edən və aparanların peşəkarlığı məsələsi müzakirə mövzusu ola bilər.

Şəxsiyyətlə bağlı tərəflərə gəldikdə isə burada qrupda mövcud olan ab-hava, dinamik proseslər, həmçinin ayrılıqda götürülmüş hər bir iştirakçının vəziyyəti nəzərdə tutulur. Bunları diqqətə almadan treninqdə məzmunun reallaşması mümkün deyil. Məsələn: treninqdə iştirakçılar arasında inamlı, səmimi bir mühit yaradılmayanacan məzmunun reallaşması ilə əlaqədar olan tapşırıqların keçirilməsi çətinləşir və ya mümkünsüz olur. Yəni, şəxsiyyətlə bağlı yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələlər məzmunun reallaşdığı bir fon rolunu oynayır.

Bu baxımdan, psixogimnastik tapşırıqlar treninqin məzmunu, onun əsas məqsədləri ilə yanaşı, məhz treninqin şəxsiyyətlə bağlı aspektlərinin nizamlanması üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Psixogimnastikanın bir metod kimi qrup işlərində istifadəsinin öyrənilməsinə həsr olunmuş

tədqiqatları, elmi məqalələri nəzərdən keçirərkən onun bir çox üstünlüklərinin əsaslandırılmasını müəyyən etmək olar. Belə ki, apardığımız araşdırmalara görə, psixogimnastikanın tətbiqinin təsir effektləri müxtəlif yaş qruplarında, fərqli alimlər tərəfindən tədqiq edilsə də, nəticələr əsasən oxşar olmuşdur.

Psixi inkişafda ləngimələri olan məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla psixogimnastika metodu vasitəsilə psixoloji korreksiya prosesini həyata keçirən rus alimləri S.Xazova və D.Kornilova bu metodun uşaqların sosial-kommunikativ və emosional sahələrinə müsbət təsirini vurğulamışlar. Onların gəldiyi qənaətə görə, psixogimnastika uşaqlarda ünsiyyət motivasiyasını formalaşdırmaqla yanaşı, kommunikativ və empatiya bacarıqlarının da inkişafına kömək edir[7].

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda qorxu və təşvişin korreksiyasında psixoqimnastikanın rolunu araşdıran alimlər [6] müasir dövrün erkən yaşlardan uşaqlar qarşısında qoyduğu tələblərin, xüsusən, erkən təhsillə bağlı gözləntilərin bu yaş dövründə olan insanlarda bir çox hallarda intensiv psixoloji gərginliklərə səbəb olduğunu və son nəticədə onların müstəqil şəkildə öhdəsindən gələ bilmədiyi təşviş, qorxu kimi halları yaratdığını qeyd edirlər. Rus tədqiqatçıları O.A.Petrova və A.A.Belkina bu cür uşaqlarla psixogimnastik tapşırıqlar əsasında apardıqları korreksiya işləri və formalaşdırıcı eksperimentlərin nəticələrinə istinad edərək qorxuların korreksiyası prosesində psixogimnastikadan istifadənin effektivliyini diqqətə çatdırmışlar.

A.Akimova və İ.Rezanoviç [1] psixogimnastikanı yeniyetmələrdə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin korreksiya vasitəsi kimi istifadəsinin əhəmiyyətinə toxunmuş və bu metodun həmin yaş qrupunda kommunikativ vərdişlərin inkişafı, aktivliyin artırılması və ünsiyyət prosesində emosional gərginliyin azaldılması üçün istifadəsinin məqsədəmüvafiqliyini diqqətə çəkmişlər.

Akimova və Rerzanoviçə görə, böyüklərdən fərqli olaraq yeniyetmələrin öz daxili narahatlıqlarını, hisslərini ifadə etməkdə çətinlik çəkmələri onların ümumi həyat fəaliyyətinə, şəxsiyyətlərarası münasibətlərinə təsir göstərir. Buna görə də, ifadə oluna bilinməyən və ya çətinliklə ifadə olunan təşviş, gərginlik və narahatlıqların psixogimnastika vasitəsilə "çıxarılması" onlara kənardan baxmaq, həmçinin onların öhdəsindən gəlmək üçün imkanlar açır[1]. Müəlliflər psixogimnastika vasitəsilə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin korreksiyasının aparılmasının bir sıra üstünlüklərini göstərmişlər:

- Psixogimnastika bütün psixi prosesləri (duyğu, qavrayış, diqqət, hafizə, təfəkkür), o cümlədən, təxəyyül və yaradıcılıq proseslərini stimulyasiya edərək fəaliyyətə gətirir;
- yeniyetmə şəxsiyyətinin inkişafına kömək edir;
- yeniyetmənin özünü və ətrafındakıları adekvat qavramasını təmin edərək, onun sosial münasibətlərə daxil olmasına dəstək olur.

Psixogimnastik tapşırıqların oyun xarakteri daşıması və qrup işlərində istifadə oluna bilinməsi isə onun əsas üstünlüyü kimi götürülür.

Qrup işi və treninqlərin nəzəri əsaslarının araşdırılması ilə bağlı çalışmalarında İ.V.Dubrovina psixoqimnastikanın bir sıra üstünlüklərini qeyd etmişdi[4]:

- Tapşırıqların oyun xarakterində olması;
- uşaqların emosional rifahının saxlanılması;
- təxəyyülə istinad;
- qrup işi formasında aparıla bilinməsi;
- müxtəlif yaş qruplarında aparıla bilər;
- ayrı-ayrı emosional vəziyyətlərin ifadəli təsvirinə imkan verir;
- emosional gərginliyin götürülməsi və arzuolunan əhval və davranışın təlqin olunması.

Qrup işləri, psixoterapiya sahəsində aparılan araşdırmalar həmçinin qeyri-verbal kommunikasiyanın insanlara göstərilən psixoloji xidmət işində əhəmiyyətini diqqətə çəkir [11]. Yəni əvvəllər "bədən dili" adlandırdığımız qeyri-verbal kommunikasiya ilə bağlı araşdırmalar yalnız "sözsüz", "nitqsiz" davranışları öyrənməyə yönəlirdisə, ötən əsrin 60-70-ci illərindən aparılan tədqiqatlar onun insanlara təsir effektlərini öyrənməyə istiqamətləndi. Bu araşdırmalar mimika, vizual təmas, jest və digər qeyri-verbal ünsiyyət formalarının terapevtik prosesdə əhəmiyyətli rolunu ortaya qoydu. Keri Kuper və Devid Boulzun 1973-ci ildə nəşr etdirdikləri məqalədə qrup işlərində fiziki və bədən təmasına əsaslanan tapşırıqların insanlar arasında maneələri azaltdığı, şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə özünü ifadə etmə bacarıqlarını, səmimiliyi artırdığı müəyyən edilmişdi [9].

Çarlz Qayer və Methyus [10] apardıqları araşdırmada qeyri-verbal isinmə tapşırıqlarının qrupda

psixoloji işlərin effektivliyini artırdığını, qrup üzvlərinin özlərini daha çox qəbul etdiyini, daha az daxili konfliktlər sərgilədiyini müşahidə etmişlər. Tədqiqatın nəticələrinə istinadən, müəlliflər bu cür tapşırıqların qrupda kommunikasiya prosesini inkişaf etdirərək qrup üzvləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin keyfiyyətini də yüksəltdiyini iddia edirdilər. Qeyri-verbal tapşırıqlarının məhz bu cür məziyyətlərini nəzərə alaraq, alimlər onlardan öz qruplarının effektivliyini artırmaq istəyən psixoterapevtlərin yararlana biləcəyini düşünürdülər [9].

Ümumilikdə qrup işlərində psixoqimnastikanın istifadəsi, iştirakçıların özlərini emosional cəhətdən ifadə etmə bacarıqlarını inkişaf etdirməsinə, qrup birgəliyini gücləndirməyə və şəxsi inkişafa, aktivliyə təkan verməyə yönəldilmişdir. Psixoqimnastika bədən hərəkətləri və üz ifadələrinin köməyi ilə iştirakçıların öz hisslərini və düşüncələrini daha yaxşı başa düşməsinə və ifadə etməsinə kömək edən bir metodikadır.

Psixogimnastik tapşırıqlar həmçinin qrupda iştirakçılar arasında kommunikasiya və münasibətləri fasilitasiya edərək ortaq təcrübələr yaşadır ki, bu da onlar arasında səmimi, inamlı əlaqələrin qurulmasını, qrup dinamikasının inkişafını şərtləndirir.

Digər tərəfdən, qrup işlərində aparılan psixogimnastik tapşırıqlardan sonra iştirakçıların refleksiya edərək biri-birilərinə əks əlaqə verməsi, baş verənlərə rəylərini bildirməsi qrupda özünüdərketmə proseslərini fasilitasiya edir, iştirakçılara özlərinə kənardan baxma, özlərini obyektiv qiymətləndirmək üçün geniş imkanlar açır.

Nəticə

Psixogimnastika qruplarla aparılan psixoloji işlərin effektivliyini artırmaq üçün önəmli metodlardan biridir. Oyun xarakterli, verbal və qeyriverbal elementləri bir araya gətirən bu metod fərdlərin emosional gərginliyini azaltmaq, ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirmək, sosial əlaqələri gücləndirmək və qrup dinamikasını formalaşdırmaqda mühüm rol oynayır. Fərqli yaş qruplarında və müxtəlif məqsədli qrup işlərində tətbiq oluna bilən psixogimnastik tapşırıqların düzgün seçimi və tətbiqi treninqin ümumi effektivliyini artırır.

Araşdırma nəticələri göstərir ki, psixogimnastika təkcə uşaqların deyil, yeniyetmələrin və böyüklərin də psixoloji vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılmasında təsirli vasitədir. İştirakçıların özünüifadə, empatiya və sosial əlaqə qurma bacarıqlarını inkişaf etdirməsi psixogimnastikanın əsas üstünlükləri sırasında yer alır.

Bununla yanaşı, tapşırıqların məqsədəuyğun seçilməsi, iştirakçıların yaş və qrupun ümumi vəziyyətinə uyğunlaşdırılması, refleksiya və müzakirələrin peşəkarlıqla aparılması metodun təsirini daha da gücləndirir.

Beləliklə, psixogimnastika qrup işlərində həm terapevtik, həm də treninq məqsədli fəaliyyətlər üçün universal və effektli bir metod olaraq geniş tətbiq imkanlarına malikdir. Bu metodun elminəzəri əsaslarının daha dərindən öyrənilməsi və praktikada tətbiqinin inkişaf etdirilməsi qrup psixologiyası və psixoterapiya sahələrində daha yüksək nəticələrin əldə edilməsinə töhfə verə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Акимова А.М., Резанович И.В. Использование психогимнастики как средства коррекции межличностных отношений подростков. Инновационные научные исследования, 2021, №1-1(3), с.84–91.
https://doi.org/10.5281/zenodo.4442012.
2. Вачков И.В. Основы технологии группового тренинга. М.: Из-во «Ось-89», 2007, 256 с.
3. Зенько Н. Н. Теория и методика тренинга. Тренинговые игры и упражнения: практическое пособие. Гомель: ГГУ имени Ф. Скорины, 2018, 47 с.
4. Муслимова Э.И. Роль психогимнастики в психокоррекционном процессе. Новая наука: проблемы и перспективы: Международное научное периодическое издание по итогам Международной научнопрактической конференции (04 марта 2016 г., г. Стерлитамак). / в 2 ч. Ч.2 - Стерлитамак: РИЦ АМИ, 2016, 262 с.
https://ami.im/sbornik/MNPK-67-2.pdf#page=187
5. Осипова А.А. Общая психокоррекция. Учебное пособие. М.: СФЕРА, 2002, 510 с.
6. Петрова О. А., Белкина А. А. Психогимнастика в коррекции страхов детей старшего дошкольного возраста // Научно-

методический электронный журнал «Концепт», 2019, № 7 (июль)

https://e-koncept.ru/2019/192026.htm

7. Хазова С.А., Корнилова Д.Б. Психогимнастика как метод развития социальной и эмоциональной сферы дошкольников с задержкой психического развития. Вестник Костромского государственного университета. Серия: Педагогика. Психология. Социокинетика, 2017, 23 (5), 52-56.

https://cyberleninka.ru/article/n/pcihogimnastika-kak-metod-razvitiya-sotsialnoy-i-emotsionalnoy-sfery-doshkolnikov-s-zaderzhkoy-psihicheskogo-razvitiya

8. Хрящева Н. Ю. Психогимнастика в тренинге. Санкт-Петербург: Речь, 2014, с. 319

9. Cooper C. L., Bowles D. Physical Encounter and Self-Disclosure. *Psychological Reports*, 1973, *33*(2), 451–454.

https://doi.org/10.2466/pr0.1973.33.2.451

10. Guyer C. G., Matthews C. O. Nonverbal Warm-Up Exercises with Adolescents: Effects on Group Counseling. *Small Group Behavior*, 1981, *12* (1), 55–67. https://doi.org/10.1177/104649648101200104

11. You S.Y., Lin Y.P. The process study of experiential approach warm-up—Using body warm-up activities in psychodrama. *Chinese Journal of Guidance and Counseling*, 2021, *61*, 57–88.

Лала Магомед кызы ДЖАББАРОВА

Доцент кафедры Социальной и педагогической психологии Бакинского Государственного Университета, кандидат психологических наук

E-mail: lalajabbarova@gmail.com

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПСИХОГИМНАСТИЧЕСКИХ УПРАЖНЕНИЙ В ГРУППОВОЙ РАБОТЕ

Резюме

Статья исследует научно-теоретические основы и практическое применение метода "психогимнастика" в психологической работе с группами. Психогимнастика является эффективным методом выражения эмоций через жесты, мимику и движения тела. Этот метод широко используется для укрепления групповой динамики, углубления взаимосвязи между участниками и снижения эмоционального напряжения.

Эффективность метода зависит от правильного подбора заданий, четких инструкций и соответствующего применения в зависимости от состава группы. В статье подчеркивается, что метод психогимнастики широко изучается под этим названием в России и на постсоветском пространстве, а его применение для различных возрастных групп оказывает положительное влияние на развитие социально-коммуникативных навыков, снижение страхов и тревожности. Исследования показывают, что невербальная коммуникация уменьшает барьеры в терапевтическом процессе и улучшает внутригрупповые отношения.

Также рассматриваются основные требования, правила и рекомендации по использованию психогимнастических упражнений на тренингах, а также предлагаются практические советы. Результаты исследований по данной проблеме показывают, что психогимнастика играет значительную роль не только в тренингах, но и в психотерапевтических процессах.

Ключевые слова: Психогимнастика, разогревающие игры, работа с группами, тренинг, коррекция межличностных отношений.

Lala Mahammad gizi JABBAROVA
Baku State University,
Associate Professor at the Department of Social and Pedagogical Psychology, Ph.D.
E-mail: lalajabbarova@gmail.com

THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE EXPERIENCE OF USING PSYCHO-GYMNASTIC TASKS IN GROUP WORK

Summary

The article explores the scientific-theoretical foundations and practical application of the "psycho-gymnastics" method in psychological group work. Psycho-gymnastics is an effective method for expressing emotions through gestures, facial expressions, and body movements. This method is widely used to enhance group dynamics, deepen connections between participants, and reduce emotional tension.

The effectiveness of the method depends on the correct selection of tasks, clear instructions, and its application in accordance with the composition of the group. The article emphasizes that the method of psycho-gymnastics has been extensively studied under this name in Russia and the post-Soviet space, and its application across different age groups positively impacts the development of social-communicative skills and reduces fear and anxiety. Research shows that non-verbal communication reduces barriers in the therapeutic process and improves intra-group relationships.

The article also considers the main requirements, rules, and guidelines for using psycho-gymnastic tasks in training sessions and provides practical recommendations. Research results indicate that psycho-gymnastics plays an important role not only in training but also in psychotherapeutic processes.

Keywords: Psycho-gymnastics, warm up games, work with groups, training, correction of interpersonal relationships.

Daxil olub: 02.08.2024

Фатимат Айдыновна АЛИЕВА
Магистрант кафедры Психологии и Социальной работы
Западно-Каспийского университета

E-mail: alieva001fatima@yandex.ru

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПОНЯТИЯ АЛЬТРУИЗМА В РАЗЛИЧНЫХ КУЛЬТУРАХ

Резюме

Резюме магистерской статьи представляет анализ вариаций в интерпретации альтруизма в различных культурных контекстах. Рассматриваются влияние культурных, религиозных, этнических и исторических факторов на понимание и проявление альтруизма. В статье проводится сравнительный анализ различий в концепциях альтруизма между разными культурами и обсуждаются социокультурные корни этого явления. Полученные результаты помогают глубже понять универсальность и разнообразие альтруизма в разных культурных средах и способствуют расширению знаний в этой области.

Ключевые слова: альтруизм, культура, общество, общественные нормы, концепция.

DOI: https://doi.org/ 10/54414/LUHE5547

Введение

В современном мире вопрос альтруизма остается одним из самых обсуждаемых и актуальных. Несмотря на многочисленные исследования и попытки классификации, понятие альтруизма по-прежнему вызывает дискуссии и споры в научном и общественном сообществе. Сложность заключается не только в определении самого феномена, но и в выявлении его проявлений в современном обществе. В свете постоянных изменений ценностных ориентаций и социокультурных факторов, тема альтруизма остается открытой для обсуждения и требует дополнительных исследований для полного понимания его роли и значения в современном мире.

Альтруизм, проявляющийся в бескорыстных поступках в пользу других, играет важную роль в формировании личности подростков в период их психологического развития. Подростковый возраст характеризуется стремительными изменениями в социальном и эмоциональном плане, а альтруизм может стать ключевым элементом в формировании позитивной самооценки и социальных навыков. Бескорыстные поступки, осуществляемые подростками, могут способствовать не только развитию их моральных ценностей, но и укреплению социальных связей [1].

Исследование альтруизма, как одного из важнейших аспектов человеческого поведения, привлекает внимание социологов, психологов и антропологов в различных частях мира. Альтруизм, определяемый как бескорыстное действие в пользу других, играет ключевую роль в формировании социальных отношений и общественной солидарности. Однако, восприятие и интерпретация альтруизма могут значительно различаться в зависимости от культурного контекста, исторических условий и социальных норм.

Цель данной статьи заключается в исследовании различий в восприятии альтруизма в разных культурах с помощью методов социологии и психологии. Мы стремимся проанализировать, как социокультурные факторы влияют на представления о смысле и значимости альтруистических поступков, а также на практическую реализацию альтруистических действий в различных общностях.

В рамках данного исследования будет осуществлен обзор существующей литературы по теме, выявлены основные концепции и теории, касающиеся альтруизма и его культурного контекста. Далее будет представлен

анализ эмпирических исследований, проведенных в разных странах и культурах, с учетом влияния социальных, исторических и культурных особенностей на восприятие альтруизма и его проявления.

Наша работа направлена на расширение научного понимания альтруизма как феномена, обусловленного социокультурным контекстом. Мы надеемся, что результаты данного исследования помогут более глубоко понять сущность альтруизма в различных культурных общностях и способствуют развитию межкультурного диалога и взаимопонимания.

В статье будет представлен обзор основных теорий, касающихся альтруизма и его восприятия в разных культурах. Особое внимание будет уделено теориям социологии, психологии и антропологии, которые предлагают различные подходы к пониманию альтруистического поведения и его культурных аспектов.

В рамках исследования также будет проанализировано влияние религии, исторических событий и общественных ценностей на формирование представлений о морали и социальной ответственности в различных культурах. Мы также рассмотрим вопросы, связанные с развитием альтруистических установок в детстве и их влиянием на дальнейшее социальное поведение.

Основываясь на анализе представленных данных, статья предложит рекомендации для практического применения в области межкультурной коммуникации, образования и социальной работы. Предполагается, что результаты исследования могут быть полезны для разработки программ и стратегий, направленных на содействие взаимопониманию и сотрудничеству между представителями различных культурных групп.

В целом, наша работа ставит перед собой задачу расширить представление о роли альтруизма в формировании социальной солидарности и межкультурного взаимодействия. Мы надеемся, что результаты данного исследования будут внести вклад в развитие теории и практики в области межкультурных отношений и социальных наук.

Основная часть

Эмиль Дюркгейм, французский социолог и философ конца XIX - начала XX века, внес огромный вклад в изучение социальных явлений, включая альтруизм. В своих исследованиях он подчеркивал важность общественных норм и ценностей для формирования социального порядка и стабильности.

В работе "Самоубийство" Дюркгейм анализировал связь между социальной структурой общества и индивидуальным поведением, включая явления альтруизма. Он выделял различные типы социальной интеграции и считал, что альтруистическое поведение может быть одним из проявлений высокой социальной интеграции.

Согласно Дюркгейму, общества с высоким уровнем социальной интеграции обладают более сильными социальными связями, что способствует развитию альтруистических норм и ценностей. Он также рассматривал религиозные общности как один из ключевых факторов, способствующих формированию альтруистических установок и практик.

Дюркгейм также проводил исследования о коллективных ритуалах и обрядах, в которых общественное участие и сотрудничество играли важную роль. Он считал, что эти общественные практики способствуют укреплению социальной солидарности и формированию альтруистических инстинктов [2, с.100-130].

Таким образом, работы Дюркгейма позволяют понять, как социальные структуры и общественные нормы влияют на проявления альтруизма в обществе и подчеркивают важность социальной интеграции для формирования этических и моральных ценностей.

Теория социального обмена, представленная Джорджем Хоманом и расширенная Харольдом Келлингом, рассматривает альтруизм как результат взаимодействия индивидумов в рамках социальных отношений. Основные принципы этой теории были дальше развиты социологом Джорджем Мидом в его работе "Социальная теория и социальная структура". Мид сосредотачивался на идее рационального выбора в процессе социаль-

ного обмена, который включает в себя действия индивидов на основе ожидаемой выгоды или недополучения.

Согласно Миду, альтруистическое поведение может быть объяснено как результат социального обмена, при котором индивидуумы оценивают выгоды и издержки своих действий и принимают решения на основе своих интересов. Он также выделял концепцию реципрокности, согласно которой люди склонны отвечать альтруизмом на альтруистическое поведение других, чтобы поддерживать равновесие в социальных отношениях.

Мид также обращал внимание на роль социальных институтов, таких как семья, религия и образование, в формировании социальных норм и ценностей, которые могут влиять на проявления альтруизма в обществе. Он подчеркивал важность культурных факторов и социального контекста для понимания поведенческих тенденций в области альтруизма.

Мид также обратил внимание на феномен "потенциальной альтруистичности", который заключается в том, что люди могут быть склонны к альтруистическому поведению в зависимости от ситуации и контекста. Это означает, что даже если индивидуумы в первую очередь руководствуются своими собственными интересами, они могут быть готовы проявить альтруизм, если считают, что это принесет им выгоду в будущем или укрепит их социальные связи [6, с.150-250].

В работе "Общий процесс социального обмена", Мид также выделяет концепцию "социального капитала", который представляет собой ресурсы и возможности, доступные индивидуумам благодаря их социальным связям и взаимодействиям. Он утверждал, что наличие сильных социальных связей и поддержки со стороны других членов общества может стимулировать альтруистическое поведение и способствовать развитию социального капитала в обществе.

Таким образом, работы Джорджа Мида добавляют глубину пониманию альтруизма, представляя его как результат социального обмена и влияния социального капитала на формирование поведенческих паттернов в обществе.

Леви также внес свой вклад в понимание альтруизма, основываясь на концепции "психологии самосохранения". Согласно его теории, люди склонны к альтруистическому поведению в тех случаях, когда они чувствуют себя связанными с другими людьми или когда помощь другим может способствовать сохранению их собственной жизни и благополучия.

В своей работе "Антропология социальной взаимопомощи", Леви подчеркивает важность социальных связей и солидарности в формировании альтруистического поведения. Он рассматривает альтруизм как часть широкого социокультурного контекста, в котором общество и его ценности оказывают влияние на мотивацию индивидов помогать другим.

Леви также обращает внимание на роль эмпатии в альтруистическом поведении. Он предполагает, что способность поставить себя на место других и понять их эмоциональное состояние может быть ключевым моментом в решении помочь кому-то в нужде [4].

Таким образом, работы Леви дополняют понимание альтруизма, выделяя влияние социокультурного контекста, эмпатии и мотивации на формирование альтруистических действий в обществе.

Леви также предложил концепцию "диспозиционного альтруизма", в которой он подчеркивает роль индивидуальных черт личности в определении склонности к альтруизму. Он утверждает, что у некоторых людей есть врожденная или приобретенная склонность к проявлению альтруистического поведения, несмотря на различные внешние обстоятельства. Это может включать в себя такие качества как эмпатия, сострадание, чувство ответственности или сильные моральные убеждения.

В своих исследованиях Леви выделяет важность индивидуальных различий в формировании альтруистического поведения и подчеркивает, что понимание этих различий может помочь лучше понять и поощрять альтруистические действия в обществе. Он

также обращает внимание на роль воспитания, образования и культурного контекста в формировании диспозиционного альтруизма у людей [5, с. 120-220].

Таким образом, работы Леви не только расширяют наше понимание альтруизма как социального явления, но и подчеркивают важность индивидуальных факторов, формирующих альтруистическое поведение. Его исследования позволяют лучше понять механизмы и мотивации альтруистических действий и предлагают практические рекомендации для поощрения такого поведения в обществе.

Заключение

Важно отметить, что альтруизм не всегда может быть объяснен простыми механизмами или единственным фактором. Исследования Леви, Дюркгейма и других ученых подчеркивают многообразие причин и условий, способствующих проявлению альтруистического поведения. Например, в работах Мида рассматривается роль социального давления и конформизма на формирование альтруистических установок в индивидуальном поведении. Это указывает на сложную взаимосвязь между индивидуальными чертами личности и воздействием социальной среды на формирование альтруистических норм и ценностей.

Дополнительно, исследования в области альтруизма не только помогают понять природу человеческого поведения, но и могут иметь практическое применение. На основе выявленных факторов и механизмов возникновения альтруизма можно разрабатывать программы обучения, тренинги и социальные интервенции, направленные на стимулирование и развитие альтруистических качеств у людей. Такие меры могут быть особенно актуальны в сфере образования, медицины, психологии и социальной работы, где взаимопомощь и сострадание играют ключевую роль.

В заключение, анализ исследований по альтруизму открывает перед нами широкие перспективы для понимания и преобразования человеческого общества. Дальнейшие исследования в этой области помогут расширить наши знания о природе человека и способах его взаимодействия с окружающим миром, а также создать более гармоничное и справедливое общество для всех его членов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ахмедова Р.И., Алиева Дж.М., Психологические особенности развития подросткового возраста», // Elmi xəbərlər. Баку, 2023.
2. Дюркгейм Э., "Самоубийство", 1897 – с.100-130.
3. Дюркгейм, Э., "Правила социологического метода", 1895.
4. Леви П., "Исследования антропологии: Альтруизм и противоречия",2005.
5. Леви, Пьер. "Биологические основы морали", 2006 - с. 120-220.
6. Мид Г., "Социальная психология", 1934 – с.150-250.
7. Мид, Грегори. "Атлас социальных аномалий", 1979.
8. Мид, Грегори. "Общество и личность: картина общественной реальности",1937.
9. Триверс, Роберт. "Социальная эволюция", 1985.

Fatimat Aydinovna ALİEVA
Qərbi Kaspi Universiteti, Psixologiya və Sosial iş kafedrasının magistrantı
E-mail: alieva001fatima@yandex.ru

ALTRUİZM KONSEPSİYASININ MÜXTƏLİF MƏDƏNİYYƏTLƏRDƏ ŞƏRHİ

Xülasə

Magistrlik dissertasiyasının avtoreferatı müxtəlif mədəni kontekstlərdə altruizmin şərhindəki variasiyaların təhlilini təqdim edir. Altruizmin başa düşülməsinə və təzahürünə mədəni, dini, etnik və tarixi amillərin təsiri nəzərdən keçirilir. Məqalədə müxtəlif mədəniyyətlər arasında altruizm anlayışlarındakı fərqlərin müqayisəli təhlili verilir və bu fenomenin sosial-mədəni kökləri müzakirə olunur. Nəticələr müxtəlif mədəni mühitlərdə altruizmin universallığı və müxtəlifliyi haqqında anlayışımızı daha da genişləndirməyə kömək edir və bu sahədə biliklərin inkişafına töhfə verir.

Açar sözlər: altruizm, mədəniyyət, cəmiyyət, sosial normalar, anlayış.

Fatimat Aydynovna ALIEVA
Master's student at the Department of Psychology and Social Work,
Western Caspian University
E-mail: alieva001fatima@yandex.ru

INTERPRETATION OF ALTRUISM CONCEPT IN DIFFERENT CULTURES

Summary

The abstract of the master's thesis presents an analysis of variations in the interpretation of altruism in different cultural contexts. The influence of cultural, religious, ethnic and historical factors on the understanding and manifestation of altruism is considered. The article provides a comparative analysis of differences in the concepts of altruism between different cultures and discusses the sociocultural roots of this phenomenon. The findings help further our understanding of the universality and diversity of altruism across different cultural environments and contribute to the advancement of knowledge in this area.

Key words: altruism, culture, society, social norms, concept.

Daxil olub: 02.08.2024

Aysel Gülşan qızı MƏMMƏDOVA
Qərbi Kaspi Universiteti, Təbiət Elmləri Kafedrası
E-mail: kamalovaaysel@gmail.com

AİLƏVİ AĞDƏNİZ ATƏŞİ XƏSTƏLİYİ ZAMANI İLTİHABLAŞMA PROSESİNDƏ İŞTİRAK EDƏN İMMUN HÜCEYRƏLƏRDƏ IL-1β SİQNALININ ÖTÜRÜLMƏ MEXANİZMİ

Xülasə

Ailəvi Ağdəniz Atəşi (AAA) xəstəliyi autosomal ressesiv şəkildə irsi olaraq ötürülən şiddətli qarın və ya döş qəfəsində ağrı, artralgiya, monoartikulyar artrit və məhdud eritematoz dəri səpgiləri ilə təzahür edən, serroz iltihabı ilə təkrarlanan qızdırma epizodları ilə xarakterizə olunan xəstəlikdir.AAA xəstəliyi 16-cı xromosomun qısa qolunda (16p13.3) yerləşən 3505 nukleotidli MEFV geninin biallelik mutasiyası nəticəsində yaranır. Genin əsas funksiyası iltihablaşmanın qarşısını alan 781 amin turşusundan ibarət pirin zülalını ekspressiya etməkdir.Orqanizmin stabil halında iltihablaşma prosesi orqanizmə patogenlər daxil olduğu zaman baş verirsə, AAA xəstəliyi olan şəxslərdə bu proses daim baş verir,yəni xəstəlik zamanı iltihablaşmaya nəzarət mexanizmi pozulur. Xəstəlik zamanı baş verən iltihablaşma prosesinin molekulyar mexanizmi nakaut siçanlar üzərində aparılan təcrübələrlə müəyyənləşdirilmişdir və məlum olmuşdur ki,prosesdə çox sayda siqnal molekulları iştirak edir. Bu məqalədə xəstəlik zamanı baş verən iltihablaşma prosesində iştirak edən İL-1β siqnalının ötürülmə mexanizmindən bəhs olunur.

Açar sözlər: MEFV, pirin, İL-β, iltihab, sitokin

DOI: https://doi.org/ 10.54414/UJSR5483

Giriş

Orqanizmdə baş verən bütün metabolik proseslərin ciddi struktur təşkili mövcuddur. Lakin hər hansısa kiçik qanunauyğunluğun pozulması bu və ya digər pozuntularla nəticələnir. Bütün avtoinflamuatar xəstəliklərdə gen mutasiyaları təbii immun sistemin toxunulmazlığına cavabdeh olan iltihab yolunda pozğunluqla əlaqələndirilir [1]. Ailəvi Ağdəniz Atəşi (AAA) xəstəliyi zamanı da oxşar proses baş verir. AAA xəstəliyi 16-cı xromosomun qısa çiynində olan MEFV geninin mutasiyası nəticəsində düzgün strukturu olmayan pirin zülalının yaranması və bu zülalın öz funksiyasını düzgün icra edə bilməməsi nəticəsində yaranan xəstəlikdir. Zülalın funksiyası iltihablaşmanın qarşısını almaqdır. Lakin AAA xəstəliyi zamanı orqanizmdə iltihaba nəzarət mexanizmi pozulur. Nəticədə, iltihab normal olaraq baş verməməli olduğu hallarda belə baş verir.

Xəstəliyin molekulyar mexanizminin araşdırılması zamanı proses tam aydın olmasa da mexanizm qismən təhmin edilir. Hüceyrə səviyyəsində idarəçilik siqnal mexanizmi əsasında formalaşır. Siqnal yollarında iştirak edən əksər komponentlər polipeptidlərdir. Prosesdə həm hüceyrə səthi,həm hüceyrə daxili reseptorlar, fermentlər,ionlar iştirak edir. AAA xəstəliyinin siqnal mexanizmində pirin zülalı,sitokinlər,reseptor tirozin kinazlar,adapter zülallar və s. kimi komponentlər iştirak edir.

Qeyd olunduğu kimi MEFV genindəki mutasiyalar pirinin funksiyasının təsirsiz olmasına səbəb olur və bu iltihablaşmaya nəzarət prosesin pozulması üçün ilk başlanğıc sayılır. Pirin bir çox subhüceyrəvi siqnal tənziminə nəzarət edir. Pirin əsasən neytrofillərə, eozinofillərə, monositlərə, dendritik hüceyrələrə, sinovial və peritoneal fibroblastlara (əsasən anadangəlmə immun sistem hüceyrələrində) məxsus zülaldır və Kaspaz-1 aktivasiyasını tənzimləyir [2]. Pirinin quruluşu və funksiyası hələ tam aydınlaşdırılmamış olsa da, onun IL-1β və digər iltihaba səbəb olan sitokinlərin istehsalına nəzarətdə rolu olduğu aydındır. Sitokinlərin immun reaksiya və iltihabda xüsusilə mühüm rolu var [3, 4, 5, 6]. Öz funksiyalarını hüceyrə səthi sitokin reseptorları vasitəsilə yerinə yetirir. Onlar iltihab və immun re-

aksiyalarda aktiv limfositlər, makrofaqlar, endotel, epitel və birləşdirici toxumalar tərəfindən əmələ gəlir. Onun ifrazı müvəqqətidir. Hüceyrəvi və humoral immun reaksiyaların baş verməsində, iltihablı reaksiyaların stimullaşdırılmasında, hematopoezin tənzimlənməsində, hüceyrələrin çoxalmasına və diferensasiyasına nəzarət və yaraların sağalma proseslərinin başlamasında mühüm rolları vardır [7]. Fərqli sitokinlər hüceyrədə eyni siqnal yollarını işə sala bilər və ya bir sitokin müxtəlif hüceyrələrdə fərqli siqnal yollarını stimullaşdıra bilər. Hansı prosesə təsir edəcəyi sitokinin təsir etdiyi hüceyrədaxili siqnal yolundan, onun bağlandığı reseptorlardan, reseptorların əlaqəli olduğu alt bölmələrdən və transkripsiya faktorlarından asılı olaraq dəyişir [8].

AAA xəstəliyinin tənzinlənməsində iştirak edən IL-1β iltihab prosesində çox vacib bir pirogenik sitokindir. Anadangəlmə immun sisteminin qoruyucu hüceyrələri (makrofaqlar və monositlər) IL-1α və IL-1β-nın əsas mənbəyidir, lakin epitelial hüceyrələr, endotel hüceyrələri və fibroblastlar da daxil olmaqla bir çox digər hüceyrə növləri də IL-1α və IL-1β istehsal edə bilər [9].

ƏSAS MƏTN

IL-1β siqnalının ötürülməsi

IL-1 reseptoru

İnterleykin-1 reseptor (IL-1R) ailəsi çox oxşar quruluşa malik 10 üzvdən ibarətdir. Onlar IL-1R2 istisna olmaqla, hüceyrədənkənar immunoqlobulin domenlərindən, həmçinin sitoplazmik Toll/IL-1 reseptor (TIR) domenindən ibarətdir . Bu reseptorlardan yalnız IL-1R1 və IL-1R2 IL-1α və IL-1β, eləcə də IL-1Ra reseptor antaqonistini bağlaya bilir [10]. IL-1R2-nin TIR domeninə malik olmadığından, substratın bağlanması zamanı siqnala səbəb ola bilməz [11, 12]. IL-1R2, IL-1 siqnalını başlatmadan IL-1-i bağlamaq qabiliyyətinə görə “aldadıcı reseptor” adlanır [13]. Xüsusilə T hüceyrələri, polimorfonükleer leykositlər, DC, monositlər, makrofaqlar və B hüceyrələri IL-1R1 və IL-1R2-ni ifadə edir [10]. Bundan əlavə, IL-1R1 əksər epitel hüceyrələri tərəfindən ifadə edilir [10]. Siçanlarda IL-1R2 əsasən neytrofillərdə görünür [14, 15].

IL-1β siqnal kaskadı

IL-1α və ya IL-1β agonistlərinin IL-1R1-ə bağlanması reseptorun konformasiya dəyişikliklərinə və IL-1R1/IL-1R3 komplekslərinin əmələ gəlməsinə səbəb olur [16,17,18] (Şəkil 1). Bu konformasiya dəyişiklikləri IL-1R3-ün TIR sahəsinin IL-1 siqnalını induksiya edən IL-1R1-in TIR sahəsinə yaxınlaşmasına səbəb olur [19]. Alternativ olaraq, IL-1 IL-1R ilə əlaqə qura bilər və bu kompleks sonradan IL-1 siqnalını induksiya etmədən IL-1R3-ə qoşulur [10,20]. Bundan əlavə, reseptor antaqonisti IL-1Ra IL-1R1-ə bağlana bilər və bununla da IL-1R kompleksinin formalaşmasının qarşısını alır [21].

IL-1R kompleksinin əmələ gəlməsi ilə IL-1R1 və IL-1R3-ün iki hüceyrədaxili TIR domenləri TIR domenini ehtiva edən adapter protein MyD88 [22,23,24,25] qəbul edir. Qəbuledici MyD88 zülalları sonrakı siqnallar üçün vacib olan ölüm sahəsini (DD) təşkil edən oliqomerləri təşkil edir [26]. MyD88-in DD-si IL-1R ilə əlaqəli kinaz (IRAK) ailəsinin zülallarını toplayır. Birincisi, IRAK-4 MyD88-ə, ardınca IRAK-1 və IRAK-2 [27,28], Toll-qarşılıqlı zülal (Tollip) [29], həmçinin Pellino-1 (PELI-1) və Pellino-2 ilə birləşir. PELI-1 və PELI-2 E3-ubiquitin ligazalarıdır [30]. Tolliplə birləşən fosforilləşməmiş IRAK-1 aktiv deyil [31]. IRAK-1 IL-1R kompleksinə bağlandıqda, fosforilləşir və bununla da IRAK-4 aktivliyi vasitəsilə aktivləşir və Tollipdən və IL-1R kompleksindən ayrılır [29,32]. IRAK-1, IRAK-4 tərəfindən aktivləşdirildiyi üçün hiper-autofosforilləşir. Daha sonra, TRAF6 (TNF reseptoru ilə əlaqəli faktor 6) hiperfosforilləşdirilmiş IRAK-1-ə cəlb edilir və ardınca onun E3 ubiquitin ligaz aktivliyi aktivləşir [33]. Eyni zamanda, IRAK-4 PELI-1 və-2-ni fosforlaşdırır və aktivləşdirir [34,35]. TAK1 bağlayan zülal TAB2 və TAB3 aktivləşdirilmiş PELI və ya TRAF6 tərəfindən ubiquitinasiya olunur və TGFβ1 ilə aktivləşdirilmiş kinaz TAK1/TAB1 kompleksini cəlb edir [36]. Bu hadisə TAK1-in autofosforilasiyasına və aktivləşməsinə səbəb olan kompleksin konformasiya dəyişikliyi ilə nəticələnir [37,38]. TAK1, hədəf gen ifadəsini tənzimləyən MKK və ya IKK kompleksi kimi aşağı axın kinazlarını fosforlaşdırır və aktivləşdirir [39]. IRAK-2 IRAK-1-i əvəz edə bilər, lakin o, IRAK-1-in avtofosforilasiya aktivliyindən məhrumdur və buna görə də sürətli deqradasiyaya yönəldilmir [40]. Beləliklə, IRAK-1 IL-1 yolunun daha stabil siqnal komponentidir [10].

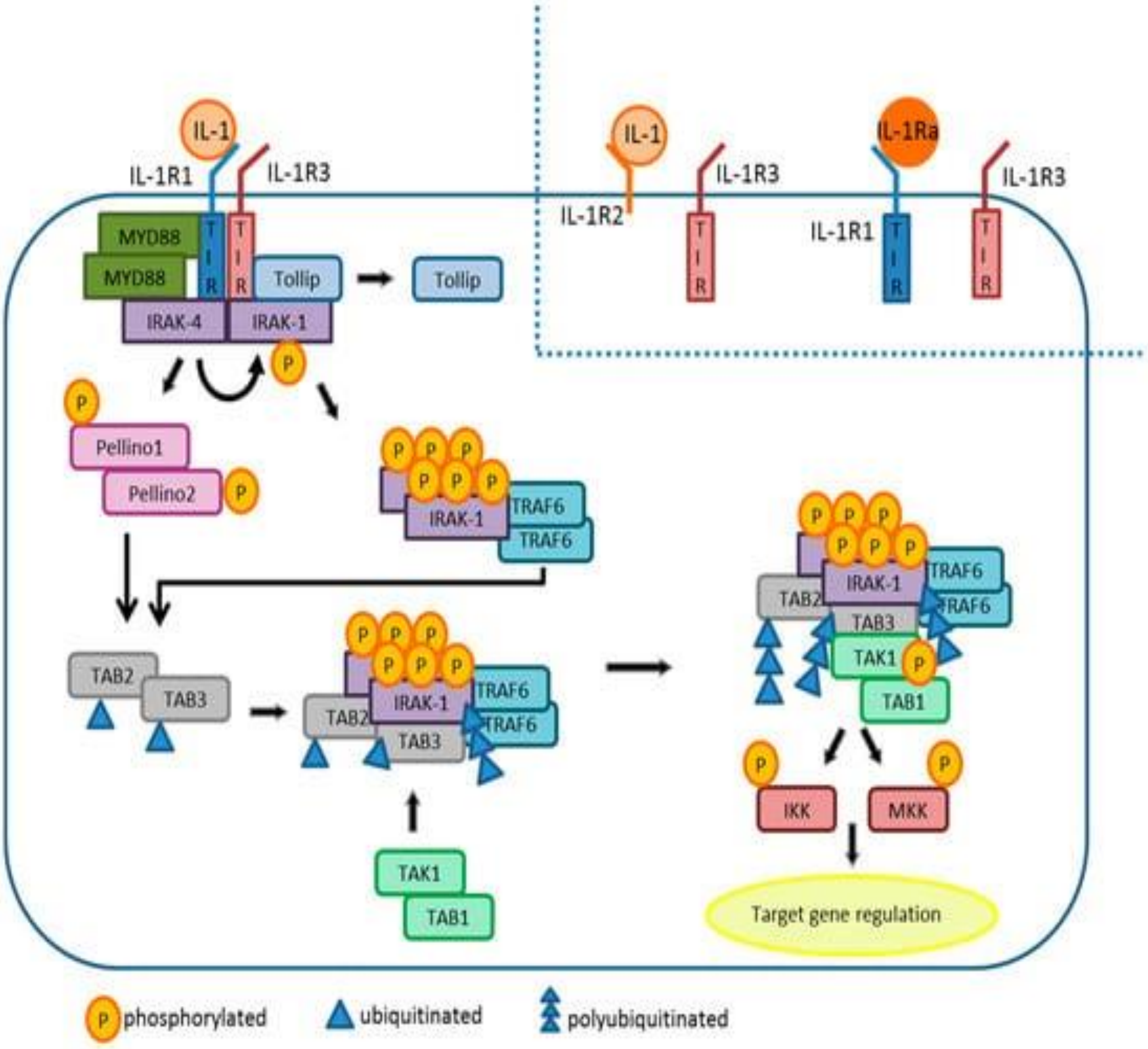

Şəkil 1. Hədəf hüceyrələrdə IL-1 siqnalı. IL-1-in IL1R1/3-ə bağlanması IKK və MKK-nın stimullaşdırılması hesabına hüceyrə aktivləşməsi ilə nəticələnir. IL-1 siqnalı IL-1-in IL1R2/3 aldatma reseptoruna bağlanması və IL-1Ra-nın IL1R1/3-ə rəqabətli bağlanması ilə zəifləyir.
Mənbə: https://www.mdpi.com/1422-0067/19/8/2155#B90-ijms-19-02155

Siqnal ötürülməsini qısaca olaraq belə təsvir edilə bilər (Şəkil 2). IL-1β, IL-1R1 reseptoru vasitəsilə hüceyrə səthinə bağlanaraq və Myd88 və MAPK-nın aktivləşdirilməsini təşviq edərək hüceyrə siqnalını aktivləşdirir, bu da NF-κB, AP-1 (Fos + Jun) və CREB-nin transkripsiya aktivliyinin artmasına səbəb olur. NF-κB, ICAM-1 və iltihablı gen ifadəsi daxil olmaqla, yapışma molekullarının tənzimlənməsini, Fos + Jun isə MMP9 kimi matrisi pozan fermentlərin ekspresiyyasına səbəb olur. Nəhayət, CREB iltihablı hüceyrələrin sağ qalmasına və iltihablı genlərin ifadəsinə kömək edir.

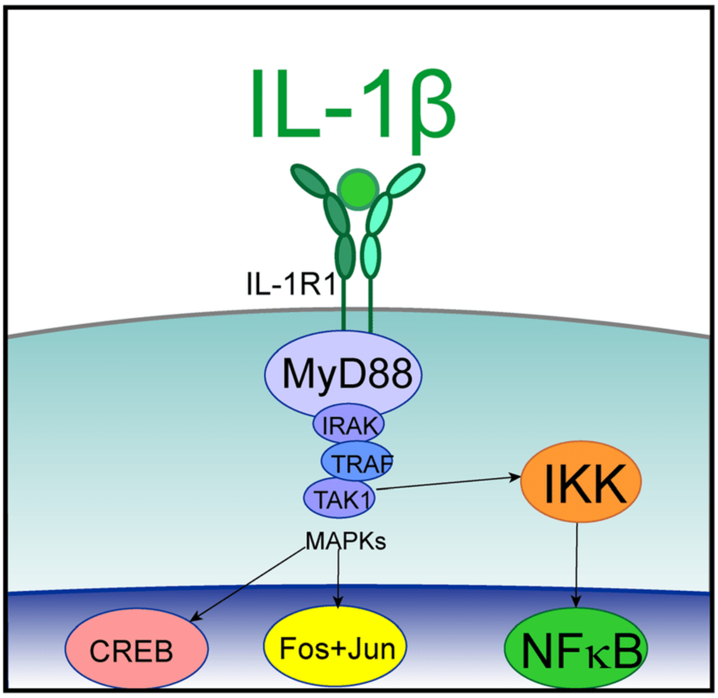

Şəkil 2. IL-1β siqnalizasiya.

Mənbə: https://www.researchgate.net/figure/L-1b-signaling-IL-1b-activates-cellular-signaling-by-binding-to-the-cell-surface-IL-1R1_fig4_333662743

AAA xəstəliyi zamanı pirinin ASC adlı adapter zülalı ilə homotipik qarşılıqlı təsiri kaspaza-1-in avtokatalizinə səbəb olur. Pirin mutasiyaları səbəbindən pro-IL-1-in aktiv IL-1-ə çevrilməsi modullaşdırıla bilməz. AAA-də IL-1β istehsalının həddindən artıq stimullaşdırılması iltihab və qızdırma reaksiyasının artmasına səbəb olur. AAA simptomları, IL-1β-nin həddindən artıq istehsalı ilə nəticələnən pirinin funksiyalarını pozan mutasiyalar nəticəsində inkişaf edir. Bununla belə, yalnız IL-1β deyil, həm də aşağı axın sitokin IL-6 AAA-də tutmaların və qızdırmanın inkişafında vacibdir. Kaspaz-1 pro IL-1 β-nin parçalanmasına və bioaktiv IL-1 β-nin sonrakı buraxılmasına cavabdehdir.

Nəticə

Son zamanlarda aparılan tədqiqatlar nəticəsində IL-1β ifadəsini tənzimləyən parametrlər və patofizyoloji şəraitdə IL-1β-nin çoxşaxəli rolu haqqında çoxlu məlumat toplamışdır. IL-1β, kəskin iltihab zamanı leykositlərin infeksiya ocaqlarına infiltrasiyasının zəruri şərti olan immun və endotel hüceyrələrində APC stimullaşdırıcı fəaliyyətini və adezyon reseptorlarının tənzimlənməsini təşviq edir. IL-1 ifadəsini tənzimləyən komponentlərdə funksional mutasiyalara görə IL-1β otoinflamatuar xəstəliklərin idarəedicisidir

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1.Kastner, D.L., Aksentijevich, I., Goldbach-Mansky, R., 2010. Autoinflammatory disease reloaded: a clinical perspective. Cell., 9;140 (6):784-90.

2. Diaz A, Hu C, Kastner DL, et al. Lipopolysaccharide-induced expression of multiple alternatively spliced MEFV transcripts in human synovial fibroblasts: a prominent splice isoform lacks the C-terminal domain that is highly mutated in familial Mediterranean fever. *Arthritis Rheum.* 2004;50:3679–3689. [PubMed] [Google Scholar]

3. Suzuki Y, 1999. Genes, cells and cytokines in resistance against development of toxoplasmic encephalitis. Immunobiology, 201: 255–271.

4. Viviani B, Bartesaghi S, Corsini E, Galli CL, Marinovich M, 2004. Cytokines role in neurodegenerative events. Toxicol Lett, 149: 85-89.

5. Yılmaz O, Önal A, Gökçay F, 2009. Nörodejeneratif süreçler ve ağrıda immunomodulasyon. Ayın Kitabı 108. Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir (baskıda).

6. Yilmaz O, Taskiran D, Aydar S, 2004. Cytotoxicity in cytokine stimulated astrocyte cultures: role of IL-6 and nitric oxide. Neurosci Res Commun, 34: 2, 82-91.

7. Özturk c(2001)sitokinler,M.E.Ü. TİP FAKULTESİ DERGİSİ2(4):523-528

8. Campbell IL, 2005. Cytokine-mediated inflammation, tumorigenesis, and disease-associated JAK/STAT/SOCS signaling circuits in the CNS. Brain Res Rev, 48: 2, 166-177

9. Dinarello CA, Sistemli iltihabda IL-1-in bloklanması. ***J. Exp. Med.*** *201* , 1355–1359 (2005).

10. Boraschi, D.; Italiani, P.; Weil, S.; Martin, M.U. The family of the interleukin-1 receptors. *Immunol. Rev.* 2018, *281*, 197–232. [Google Scholar] [CrossRef] [PubMed]

11. Mcmahan, C.J. Slack, J.L.; Mosley, B.; Cosman, D.; Lupton, S.D.; Brunton, L.L.; Grubin, C.E.; Wignall, J.M.; Jenkins, N.A.; Brannan, C.I.; et al. A novel IL-1 receptor, cloned from B-cells by mammalian expression, is expressed in many cell-types. *EMBO J.* 1991, *10*, 2821–2832. [Google Scholar] [PubMed]

12. Colotta, F.; Dower, S.K.; Sims, J.E.; Mantovani, A. The type ii 'decoy' receptor: A novel regulatory pathway for interleukin 1. *Immunol. Today* 1994, *15*, 562–566. [Google Scholar] [CrossRef]

13. Colotta, F.; Re, F.; Muzio, M.; Bertini, R.; Polentarutti, N.; Sironi, M.; Giri, J.G.; Dower, S.K.; Sims, J.E.; Mantovani, A. Interleukin-1 type-II receptor—A decoy target for IL-1 that is regulated by IL-4. *Science* 1993, *261*, 472–475. [Google Scholar] [CrossRef] [PubMed]

14. Martin, P.; Palmer, G.; Vigne, S.; Lamacchia, C.; Rodriguez, E.; Talabot-Ayer, D.; Rose-John, S.; Chalaris, A.; Gabay, C. Mouse neutrophils express the decoy type 2 interleukin-1 receptor (IL-1R2) constitutively and in acute inflammatory conditions. *J. Leukoc. Biol.* 2013, *94*, 791–802. [Google Scholar] [CrossRef] [PubMed] [Green Version]

15. Shimizu, K.; Nakajima, A.; Sudo, K.; Liu, Y.; Mizoroki, A.; Ikarashi, T.; Horai, R.; Kakuta, S.; Watanabe, T.; Iwakura, Y. IL-1 receptor type 2 suppresses collagen-induced arthritis by inhibiting IL-1 signal on macrophages. *J. Immunol.* 2015, *194*, 3156–3168. [Google Scholar] [CrossRef] [PubMed]

16. Lingel, A.; Weiss, T.M.; Niebuhr, M.; Pan, B.; Appleton, B.A.; Wiesmann, C.; Bazan, J.F.; Fairbrother, W.J. Structure of il-33 and its interaction with the ST2 and IL-1RACP receptors-insight into heterotrimeric IL-1 signaling complexes. *Structure* 2009, *17*, 1398–1410. [Google Scholar] [CrossRef] [PubMed]

17. Vigers, G.P.; Anderson, L.J.; Caffes, P.; Brandhuber, B.J. Crystal structure of the type-i interleukin-1 receptor complexed with interleukin-1beta. *Nature* 1997, *386*, 190–194. [Google Scholar] [CrossRef] [PubMed]

18. Schreuder, H.; Tardif, C.; Trump-Kallmeyer, S.; Soffientini, A.; Sarubbi, E.; Akeson, A.; Bowlin, T.; Yanofsky, S.; Barrett, R.W. A new cytokine-receptor binding mode revealed by the crystal structure of the IL-1 receptor with an antagonist. *Nature* 1997, *386*, 194–200. [Google Scholar] [CrossRef] [PubMed]

19. Korherr, C.; Hofmeister, R.; Wesche, H.; Falk, W. A critical role for interleukin-1 receptor accessory protein in interleukin-1 signaling. *Eur. J. Immunol.* 1997, *27*, 262–267. [Google Scholar] [CrossRef] [PubMed]

20. Lang, D.; Knop, J.; Wesche, H.; Raffetseder, U.; Kurrle, R.; Boraschi, D.; Martin, M.U. The type ii IL-1 receptor interacts with the IL-1 receptor accessory protein: A novel mechanism of regulation of IL-1 responsiveness. *J. Immunol.* 1998, *161*, 6871–6877. [Google Scholar] [PubMed]

21. Greenfeder, S.A.; Nunes, P.; Kwee, L.; Labow, M.; Chizzonite, R.A.; Ju, G. Molecular cloning and characterization of a second subunit of the interleukin 1 receptor complex. *J. Biol. Chem.* 1995, *270*, 13757–13765. [Google Scholar] [CrossRef] [PubMed]

22. Muzio, M.; Ni, J.; Feng, P.; Dixit, V.M. IRAK (pelle) family member IRAK-2 and MyD88 as proximal mediators of IL-1 signaling. *Science* 1997, *278*, 1612–1615. [Google Scholar] [CrossRef] [PubMed]

23. Wesche, H.; Henzel, W.J.; Shillinglaw, W.; Li, S.; Cao, Z.D. MyD88: An adapter that recruits IRAK to the IL-1 receptor complex. *Immunity* 1997, *7*, 837–847. [Google Scholar] [CrossRef]

24. Medzhitov, R.; Preston-Hurlburt, P.; Kopp, E.; Stadlen, A.; Chen, C.Q.; Ghosh, S.; Janeway, C.A. MyD88 is an adaptor protein in the

htoll/IL-1 receptor family signaling pathways. *Mol. Cell* 1998, *2*, 253–258. [Google Scholar] [CrossRef]

25. Burns, K.; Martinon, F.; Esslinger, C.; Pahl, H.; Schneider, P.; Bodmer, J.L.; Di Marco, F.; French, L.; Tschopp, J. MyD88, an adapter protein involved in interleukin-1 signaling. *J. Biol. Chem.* 1998, *273*, 12203–12209. [Google Scholar] [CrossRef] [PubMed]

26. Ferrao, R.; Wu, H. Helical assembly in the death domain (DD) superfamily. *Curr. Opin. Struct. Biol.* 2012, *22*, 241–247. [Google Scholar] [CrossRef] [PubMed] [Green Version]

27. Motshwene, P.G.; Moncrieffe, M.C.; Grossmann, J.G.; Kao, C.; Ayaluru, M.; Sandercock, A.M.; Robinson, C.V.; Latz, E.; Gay, N.J. An oligomeric signaling platform formed by the toll-like receptor signal transducers MyD88 and IRAK-4. *J. Biol. Chem.* 2009, *284*, 25404–25411. [Google Scholar] [CrossRef] [PubMed]

28. Dossang, A.C.G.; Motshwene, P.G.; Yang, Y.; Symmons, M.F.; Bryant, C.E.; Borman, S.; George, J.; Weber, A.N.R.; Gay, N.J. The N-terminal loop of IRAK-4 death domain regulates ordered assembly of the myddosome signalling scaffold. *Sci. Rep.* 2016, *6*. [Google Scholar] [CrossRef] [PubMed]

29. Burns, K.; Clatworthy, J.; Martin, L.; Martinon, F.; Plumpton, C.; Maschera, B.; Lewis, A.; Ray, K.; Tschopp, J.; Volpe, F. Tollip, a new component of the IL-1RI pathway, links irak to the IL-1 receptor. *Nat. Cell Biol.* 2000, *2*, 346–351. [Google Scholar] [CrossRef] [PubMed]

30. Moynagh, P.N. The roles of pellino e3 ubiquitin ligases in immunity. *Nat. Rev. Immunol.* 2014, *14*, 122–131. [Google Scholar] [CrossRef] [PubMed]

31. Li, S.; Strelow, A.; Fontana, E.J.; Wesche, H. Irak-4: A novel member of the irak family with the properties of an irak-kinase. *Proc. Natl. Acad. Sci. USA* 2002, *99*, 5567–5572. [Google Scholar] [CrossRef] [PubMed]

32. Kollewe, C.; Mackensen, A.C.; Neumann, D.; Knop, J.; Cao, P.; Li, S.U.; Wesche, H.; Martin, M.U. Sequential autophosphorylation steps in the interleukin-1 receptor-associated kinase-1 regulate its availability as an adapter in interleukin-1 signaling. *J. Biol. Chem.* 2004, *279*, 5227–5236. [Google Scholar] [CrossRef] [PubMed]

33. Baud, V.; Liu, Z.G.; Bennett, B.; Suzuki, N.; Xia, Y.; Karin, M. Signaling by proinflammatory cytokines: Oligomerization of TRAF2 and TRAF6 is sufficient for JNK and IKK activation and target gene induction via an amino-terminal effector domain. *Genes Dev.* 1999, *13*, 1297–1308. [Google Scholar] [CrossRef] [PubMed]

34. Ordureau, A.; Smith, H.; Windheim, M.; Peggie, M.; Carrick, E.; Morrice, N.; Cohen, P. The IRAK-catalysed activation of the E3 ligase function of pellino isoforms induces the Lys63-linked polyubiquitination of IRAK1. *Biochem. J.* 2008, *409*, 43–52. [Google Scholar] [CrossRef] [PubMed]

35. Smith, H.; Peggie, M.; Campbell, D.G.; Vandermoere, F.; Carrick, E.; Cohen, P. Identification of the phosphorylation sites on the E3 ubiquitin ligase pellino that are critical for activation by IRAK1 and IRAK4. *Proc. Natl. Acad. Sci. USA* 2009, *106*, 4584–4590. [Google Scholar] [CrossRef] [PubMed]

36. Strickson, S.; Emmerich, C.H.; Goh, E.T.H.; Zhang, J.; Kelsall, I.R.; Macartney, T.; Hastie, C.J.; Knebel, A.; Peggie, M.; Marchesi, F.; et al. Roles of the TRAF6 and pellino E3 ligases in MyD88 and RANKl signaling. *Proc. Natl. Acad. Sci. USA* 2017, *114*, E3481–E3489. [Google Scholar] [CrossRef] [PubMed]

37. Shim, J.H.; Xiao, C.C.; Paschal, A.E.; Bailey, S.T.; Rao, P.; Hayden, M.S.; Lee, K.Y.; Bussey, C.; Steckel, M.; Tanaka, N.; et al. TAK1, but not TAB1 or TAB2, plays an essential role in multiple signaling pathways in vivo. *Genes Dev.* 2005, *19*, 2668–2681. [Google Scholar] [CrossRef] [PubMed] [Green Version]

38. Sato, S.; Sanjo, H.; Takeda, K.; Ninomiya-Tsuji, J.; Yamamoto, M.; Kawai, T.; Matsumoto, K.; Takeuchi, O.; Akira, S. Essential function for the kinase TAK1 in innate and adaptive immune responses. *Nat. Immunol.* 2005, *6*, 1087–1095. [Google Scholar] [CrossRef] [PubMed]

39. Hirata, Y.; Takahashi, M.; Morishita, T.; Noguchi, T.; Matsuzawa, A. Post-translational modifications of the TAK1-TAB complex. *Int. J. Mol. Sci.* 2017, *18*, 205. [Google Scholar] [CrossRef] [PubMed]

40. Pauls, E.; Nanda, S.K.; Smith, H.; Toth, R.; Arthur, J.S.C.; Cohen, P. Two phases of inflammatory mediator production defined by the study

of IRAK2 and IRAK1 knock-in mice. *J. Immunol.* 2013, *191*, 2717–2730. [Google Scholar] [CrossRef] [PubMed]

Айсель Гюльшан кызы МАММАДОВА

МЕХАНИЗМ ПЕРЕДАЧИ СИГНАЛА IL-1B В КЛЕТКАХ ИММУНИТЕТА В ПРОЦЕССЕ ВОСПАЛЕНИЯ ПРИ СЕМЕЙНОМ СРЕДИЗЕМНОМОРСКОМ ЛИХОРАДКИ

Резюме

Семейная средиземноморская лихорадка — аутосомно-рецессивное заболевание, характеризующееся периодическими приступами лихорадки с серозным воспалением, проявляющимися сильными болями в животе или груди, артралгией, моноартикулярным артритом и ограниченной эритематозной сыпью на коже. ССЛ вызывается биалельной мутацией 3505-нуклеотидного гена MEFV, расположенного на коротком плече хромосомы 16 (16p13.3). Основная функция гена - экспрессия 781 аминокислотного белка пирин, который предотвращает воспаление. В стабильном состоянии организма воспалительный процесс возникает при попадании патогенов в организм, но у людей с ССЛ этот процесс происходит постоянно, то есть механизм контроля воспаления нарушается во время болезни. Молекулярный механизм воспалительного процесса, возникающего во время болезни, был определен в ходе экспериментов на нокаутных мышах, и было обнаружено, что в нем участвует большое количество сигнальных молекул. В данной статье рассматривается механизм сигнальной трансдукции IL-1β, участвующий в воспалительном процессе во время болезни.

Ключевые слова: MEFV, пирин, IL-β, воспаление, цитокин.

Aysel Gulshan MAMMADOVA

MECHANISM OF IL-1β SIGNAL TRANSDUCTION IN IMMUNE CELLS INVOLVED IN THE INFLAMMATION PROCESS DURING FAMİLİAL MEDİTERRANEAN FEVER DISEASE

Summary

Familial Mediterranian Fever (FMF) is an autosomal recessive disease characterized by recurrent episodes of fever with serous inflammation, characterized by severe abdominal or chest pain, arthralgia, monoarticular arthritis, and a limited erythematous skin rash. It is caused by a biallelic mutation of the 3505-nucleotide MEFV gene located on the short arm of the chromosome (16p13.3). The main function of the gene is to express a pyrin protein consisting of 781 amino acids that prevents inflammation. If the inflammatory process occurs when pathogens enter the body in a stable state, in people with AAA disease this process occurs constantly, that is, the inflammation control mechanism is disturbed during the disease. The molecular mechanism of the inflammatory process that occurs during the disease was determined by experiments on knockout mice, and it was found that a large number of signaling molecules are involved in the process. In this article, we will discuss the mechanism of IL-1β signal transduction, which is involved in the inflammatory process that occurs during the disease.

Key words: MEFV, pyrin, IL-β, inflammation, cytokine

Daxil olub: 12.07.2024

Leyla Aslan VİDADİ
Qərbi Kaspi Universiteti, Hüquq Psixologiyası, Magistr, II kurs
E-mail: leyla.v.aslan@gmail.com

CİNAYƏTKARIN ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINA TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİLLƏR

Xülasə

Şəxsiyyətin formalaşması və inkişafı uzun və mürəkkəb prosesdir. Məqalədə həmin prosesdə baş verən hadisələr barədə ətraflı məlumat yer alır. Həmin prosesdə daxili və xarici amillər, bioloji və sosial faktorlar çox zaman bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur və hər bir insanın inkişafının hər mərhələsində hər bir faktorun rolu dəyişir. Həyatının gedişatında insanlar həyat təcrübələri, inanclar, vərdişlər əldə edirlər və əksinə, hər hansı bir şeyi qəbul edərkən şəxsiyyət də davranışlarını tənzimləmək üçün sosial standartlara əsaslanır. Təkcə bu deyil, həm də ətrafı qiymətləndirmək, qəbul etmək və ya rədd etmək üçün daxilə, öz təcrübələrinə güvənirlər. Beləliklə, bu proses hər zaman hər bir insanın özünüqiymətləndirməsi və özünüdərk etməsi ilə bağlıdır və şəxsiyyətin özünütərbiyə prosesi, özünü təkmilləşdirmə prosesi ilə əlaqələndirilir. *Şəxsiyyət əsla bitmiş, tamamlanmış bir mövhum deyil, daimi təkmilləşdirmə tələb edən bir prosesdir...*

Açar sözlər: *cinayətkar, şəxsiyyət, kriminoloq, cinayətkar davranış, hüquqazidd əməl*

DOI: https://doi.org/ 10.54414/PUBT6514

Giriş

Cinayətkarın şəxsiyyəti kriminoliji tədqiqatların əsas obyektlərindən biridir. İnsanın davranışının dərk edilməsi vasitələrindən biri də məhz şəxsiyyətdir. Şəxsiyyət sözünün kökünə də nəzər yetirsək, ehtiva etdiyi anlamla insanların hər birinin özünəxas sosial simasının olmasını diqqətə çatdırdığını görərik. Belə ki, şəxsiyyət sözü latın mənşəli "persona" sözündən yaranmışdır. Əvvəllər həmin söz Yunanıstanda aktyorların tamaşalarda istifadə etdiyi maska mənasını verirdi. Hansı ki, bu maskalar həm komik, həm də tragik vəziyyəti ifadə edirdi.

İnsanın şəxsiyyət kimi formalaşması onun cəmiyyətdə digər insanlarla ünsiyyətdə olmasından da asılıdır. Ümumi olaraq fikri ifadə etsək, insanın şəxsiyyəti dedikdə, sosial psixoloji xüsusiyyətlərin cəmi nəzərdə tutulur ki, bu da onun sosial mühitlə qarşılıqlı təsirini və əlaqəsini özündə ehtiva edir. Cinayətkarın şəxsiyyəti struktura malikdir. Bu struktur kriminoloji nöqteyi nəzərdən onu xarakterizə edən xüsusiyyətlərin cəmindən ibarətdir. Bəs cinayətkar şəxsiyyətin strukturuna nələr daxildir? Buraya sosial-demoqrafik əlamətlər, cinayət hüquqi əlamətlər, sosial rol və status, ruhi xassə və xüsusiyyətlər, mənəvi xassə və xüsusiyyətlər şamil olunur. Cinayətkar şəxsiyyətin anlayışına dair müxtəlif fikirlər səsləndirilmişdir. Kriminoloq alimlər hesab edir ki, cinayətkar şəxsiyyət, əsasən, insanın hüquqazidd əməl törətməsinə imkan yaradan kriminoloji xüsusiyyətlərin toplusudur. Bir qisim alimin fikrinə görə isə cinayətkar şəxsiyyət ictimai təhlükəli yol seçən, ictimai maraqlara neqativ münasibət bəsləyən insanlardır. Ümumiləşdirib belə nəticəyə gəlmək olar ki, cinayətkarın şəxsiyyəti cinayət törətmiş şəxsin davranışlarına təsir edən, həmin şəxsi xarakterizə edən sosial-psixoloji, sosial-demoqrafik, cinayət-hüquqi əlamətlərin, xüsusiyyətlərin, əlaqə və münasibətlərin məcmusudur. [4]

Müəyyən bir dövr ərzində elə xüsusiyyətlər meydana çıxır ki, şəxsin cinayət törətməsinə təkan verir. Habelə onun kriminogen şəxsiyyət kimi formalaşmasına təsir edir. Kriminogenlik cinayətə meyilli insanlarda özünü göstərir. Onu da qeyd edək ki, kriminogenlik insanda anadangəlmə mövcud olmur, zamanla neqativ mühitlə qarşılıqlı

təsiri prosesində ərsəyə gəlir. İnsanda yaranmış neqativ və ya pozitiv istiqamətlərin müqayisəsini aparmaqla cinayətin baş vermə ehtimalı təhlil edilir. Həmçinin nəzərə çatdıraq ki, biz cinayəti kriminogenliyin obyektiv və real nəticəsi olaraq hesab edirik. Fəqət kriminogenlik cinayətin törədilməsi ilə başlayıb, cinayətin sonlanması ilə də bitmiş olmur. Yəni kriminogen şəxsiyyətin yaranması, formalaşması hüquqazidd əməlin törədilməsindən çox öncə baş verir. Və cinayətin törədilməsindən sonra da kriminogenlik davam edə bilər. [2]

Əsas hissə

Bəlkə də dünyada romantik seriallardan sonra ən çox seriyası yayımlanan seriallar kriminal seriallardır. Amerikanın demək olar ki, hər bir ştatı üçün çəkilmiş "Criminal" serialının ortaq nöqtəsi cinayətkarın tutulması və cinayətkarın cinayət törətmək üçün motivasiyasının izah edilməsidir. Bəs, insanı cinayətə sövq edən psixoloji davranışların səbəbi nədir? Yoxsa doğulanda hamı həqiqətən günahsızdır? Yoxsa insanın cinayətə meylliliyinə genetik faktorlar da təsir edir? Keçmişdə ailələrdə ailəsi cinayətkar olanlara qız vermək və almaqla bağlı sərt qaydalar var idi. Bu ənənəvi quruluşun bioloji əsası varmı? Sivilizasiyanın başlanğıcından bəri mövcud olan cinayət məsələsi müasir dövrdə elmi yanaşmalarda bu suallara cavab tapmışdır. İndi isə fərdi cinayətə sövq edən amilləri araşdıraq.

Bioloji Risk: Əvvəla, cinayətə bioloji meyl nəzəriyyəsi hələ də bütün müəlliflər tərəfindən qəbul edilmir. Çünki bunu qəbul etmək əvvəlcə bu mövzuda ssenarisi olan "Minority Report" filminin reallığa çevrilməsinə səbəb ola bilər. Hansı ki, bu filmdə detektiv Con Anderton, cinayətləri törədilməzdən əvvəl aşkar edən və psixi gücə malik olan kəşfiyyatçılar və bəzi texnoloji cihazlar sayəsində cinayətkarları yaxalayan xüsusi polis bölməsinin rəhbəridir. Bundan əlavə, hamımız körpələrin günahsız olduğuna inanmaq istəyirik. Gələk bioloji risk faktoruna. Bəzi kriminoloqlar hesab edirlər ki, biologiyamız bizi cinayətə meylləndirə bilər. Fərddə avtonom oyanma, neyrobiologiya və neyroendokrin fəaliyyətindəki fərqlər cinayət əməllərinə meyli artırır. [9]

Mənfi Uşaqlıq Təcrübələri: Genetikamızı seçə bilmədiyimiz kimi, ailəmizi də seçə bilmərik. Bəzi insanlar valideynlərinin sevgisi ilə əhatə olunarkən, bəziləri çox pis şəraitdə, sevgisiz, agressiv mühitdə böyüyə bilər. Sonradan yeniyetməlik və yetkinlik dövründə cinayətkar davranışa meyl arta bilər. Tədqiqatlar göstərir ki, məhkum edilmiş cinayətkarların uşaqlıqda xoşagəlməz hadisələrlə üzləşmə ehtimalı cinayətkar olmayanlara nisbətən düz dörd dəfə çoxdur. Təbii ki, bir çox istisna hallar var. Ted Bundy nümunəsinə baxdıqda onun hörmətli bir ailədə məhəbbətlə böyüdüyünü görürük.

Mənfi Sosial Mühit: Jim Rohn "Ətrafınızdakı beş insanın ortası sizsiniz" deyərək həyatımıza gətirdiyimiz insanları və düzgün mühit seçməyin nə qədər vacib olduğunu vurğulamışdı əslində. Sadəcə olaraq yüksək cinayət nisbəti olan bir məhəllədə yaşamaq cinayətə meylli olma ehtimalını artıra bilər. Lakin cinayətkarların ətrafında olmaq ətraf mühitimizin davranışımıza təsirinin yeganə yolu deyil. Araşdırmalar göstərir ki, sadəcə yoxsulluq içində yaşamaq belə "həbsə doğru yol" ehtimalını artırır. Dolanışığı təmin etməkdə çətinlik çəkəndə insanlar güclü stress keçirir və təəssüf ki, cinayətə daha çox əl atır, cinayəti çıxış yolu olaraq görməyə başlayır.

Maddə asılılığı: Alkoqol bütün pisliklərin kökü̈dürmü? Nəzərə çatdıraq ki, təkcə spirtli içkilər deyil, narkotiklər, psixotrop maddələr də insanların cinayətə meylini artıran amillərdəndir. Amerikada həbsxana əhalisinin 85%-i həddindən artıq narkotik və ya spirt istifadə edib. Bundan əlavə, tutulma zamanı insanların qanunsuz narkotik istifadəsi testinin müsbət çıxma nisbəti 63% -dir. Alkoqol kimi bəzi sərxoşedicilər bizim tormozlarımızı azaldırsa, kokain kimi digər maddələr sinir sistemimizi həddindən artıq stimullaşdırır. Bütün hallarda sərxoşedici maddələrin törətdiyi fizioloji və psixoloji dəyişikliklər özümüzü idarə etməyimizə və qərar qəbul etməyimizə mənfi təsir göstərir və bilavasitə cinayət əməlinin törədilməsinə gətirib çıxarır. Bundan əlavə, alkoqola, maddələrə bağımlı olanlar zərərli vərdişlərinin əvəzini ödəmək üçün cinayətə də baş vura bilirlər. Əlqərəz, qeyd etmək gərəkir ki, alkoqolizm nəticə etibarilə cinayətə, hüquqazidd davranışlara gətirib çıxaracaq. Eləcə də cinayət törədən şəxslər, əvvəl-axır alkoqola meyl edəcək. Hətta maddə asılılığı, alkoqolu əldə edib istifadə etmə istəyi oğurluğa, xuliqanlığa, tamahkar, tamahkar-zorakı cinayətlərə gətirib çıxarır. Burdan da görünür ki, hüquqazidd

davranışla alkoqolizm, maddə asılılığı qarşılıqlı təsirdədir. [10]

Kriminogen şəxsiyyətin formalaşması və inkişaf mərhələlərinə diqqət etsək, aydın şəkildə dörd mərhələnin nəzərə çarpdığını görərik. Birinci mərhələdə ta uşaqlıq dövründə sosial qadağalara, ictimai maraqlara laqeyd münasibətin formalaşması özünü göstərir. İkinci mərhələ artıq şəxs cinayət məsuliyyətinə səbəb olmayan hüquqpozmalar törədir, qeyri-əxlaqi hərəkətlərə yol verir. Cinayətin törədilməsi ilə kriminogen şəxsiyyət formalaşır, hansı ki, bu da üçüncü mərhələ olaraq qeydə alınır. Fərdin kriminallaşmasının səciyyəvi xüsusiyyəti kimi cinayətin törədilməsi qanunauyğun faktdır. Son mərhələ isə şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması anından başlamış hesab olunur. İndi isə həmin şəxsin qarşısında 2 yol var. Onun şəxsiyyətinin kriminogenliyi yox ola da bilər, gələcəkdə kriminallaşmağa davam da edə bilər. Əgər şəxs islah olunaraq pozitiv həyat tərzini seçərsə, onda kriminogenlik də yox olar. İslah olunduqdan sonra yenidən daha bir cinayət törədəcəksə, o zaman şəxsiyyəti, əlbəttə, kriminallaşacaq.

N.D.Qomonov, V.P.Yemelyanov, S.V.Borodin, A.P.Zakalyuk kimi kriminoloq alimlər son elmi araşdırmalardan sonra sübuta yetirmişlər ki, şəxsin cinayətkar davranışına təkan verən əsas faktorlardan biri də fiziki və ya psixi anormallıqlardır. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, bioloji faktorlar, psixi və fiziki anormallıqlar şəxsin kriminallaşmasını stimullaşdırır, habelə istiqamətləndirir. Bəs, yaxşı, psixi və fiziki anormallıqlara nələr daxildir? Ruhi fəaliyyətin pozulması, ruhi xəstəlik, yəni psixopatiya; alkoqolizm, narkimaniya, şizofreniya psixi və fiziki anormallıqlara şamil olunur. [5] Təbii ki, bu hal avtomatik olaraq hüquqazidd əməlin törədilməsinə səbəbiyyət vermir. Nəzərə çatdıraq ki, yalnız bir psixi və fiziki pozuntu halı yox, bir neçə hal kompleks şəkildə psixoloji sindrom halını alaraq cinayət törədilməsinə təsir edir.

İndi isə statiskaya əsaslanaraq psixi və fiziki anormallıq yaşayan şəxslərin daha çox hansı cinayətləri törətdiyinə nəzər yetirək:

- Şizofreniya: xuliqanlıq, qəsdən adam öldürmə
- Alkoqolizm: xuliqanlıq, soyğunçuluq, quldurluq
- Narkomaniya: xuliqanlıq, qəsdən adam öldürmə, oğurluq
- Mərkəzi sinir sistemində xəsarətlər, psixopatiya: qəsdən adam öldürmə, quldurlu, soyğunçuluq, zorlama [7]

Amerikanın Cornell Universiteti nəzdindəki Cornell Hüquq Məktəbi cinayəti qanunla cəzalandırılan bir davranış olaraq təyin etmişdir. Bu, mahiyyət etibarilə etik cəhətdən pis sayılan davranışları və ictimai işlərə mane olma xüsusiyyətinə görə qanunla qadağan edilmiş davranışları əhatə edir. Təəssüf ki, cinayət insan cəmiyyətinin qaçılmaz hissəsidir.

Bəzi insanların cinayi davranışlara digərlərinə nisbətən daha çox meylli olduğunu görəcəyik, lakin önəmli bir sual ərsəyə gəlir, "niyə?". Qüsurlu varlıqlar olaraq, həyatımız boyu bizi bugünkü kimliyimizə çevirən bir çox fərqli şeydən təsirlənirik. Belə ki, birinin cinayət fəaliyyətinə necə meyl etdiyini göstərə biləcək, üst-üstə düşən amillər olmalıdır. Bununla biz, insanı hüquqazidd əməl törətməyə sürükləyən məqamların siyahısını tərtib edə bilərik. Sadəcə anlamaq lazımdır ki, çox vaxt bu amillər əsas səbəblər deyil, yalnız cinayətin törədilməsinə kömək edir. Bu amilləri bilmək bütövlükdə cəmiyyətə daha çox cinayətlərin baş verməsinin qarşısını almağa kömək edə bilər. [11]

Yoxsulluq - Bəzi insanların niyə cinayətə üz tutmasının başlıca səbəbidir. Bir çox hüquq və imtiyazlardan məhrum olmaq, insanın daha yaxşı rahatlıq səviyyəsinə nail olmaq istəyi, hətta cəza qaçınılmaz olsa belə, çox şeyə sövq edə bilər. Yoxsul insanlar resursları olmadığına görə yoxsul qalmağa meyllidirlər və buna görə də özlərini vəziyyətdən çıxarmaq üçün imkanlar yarada bilmirlər. Nəticəsi isə cinayətə üz tutmaq olur.

Təhsilin olmaması: Təhsilin olmaması insanın hüquqazidd əmələ meyilli olması ilə əlaqələndirilir. Təhsilin insanları cinayətdən necə uzaqlaşdıra biləcəyini sübut edən birbaşa əlaqə də yoxdur. Lakin bəzi tədqiqatlar daha yüksək təhsil səviyyəsinə malik olmağın ümumilikdə müsbət münasibət və davranışları gücləndirə biləcəyi ideyasından istifadə edərək cinayətlərin qarşısının alınmasında təhsilin faydalarını təsdiqləyir. Təbiidir ki, natamam və ya təhsili olmayan şəxslərin məqsədsiz şəkildə yaşam tərzləri və enerjilərini daha az məhsuldar fəaliyyətlərə sərf etməkləri, elm yaxud bu kimi digər məşğuliyyəti

olan insanlara nisbətən daha çox cinayi davranışlara meyl etmələrinə gətirib çıxaracaq.

İşsizlik: Statiskaya nəzər yetirdikdə aydın olur ki, işsizlər və çox aşağı əməkhaqqı alanlar daha çox cinayət törədirlər. İşləyən şəxslər öz ehtiyacları üçün qazanırlar və tez-tez öz işləri ilə məşğul olurlar ki, bu da onların cinayəti planlaşdırmaq və törətmək üçün daha az vaxtının olması deməkdir. İşsizlərin və aşağı əməkhaqqı alanların isə resursların çatışmazlığı və müəssisələrin təyin etdiyi ədalətsiz maaş dərəcələrindən dolayı qanunu pozmaq üçün daha çox səbəbləri var.

Alkoqol və narkomaniya: Alkoqol, narkotik və psixotrop maddələrdən istifadə, şübhəsiz ki, cinayət əməlləri ilə əlaqələndirilir. Hansı ki, bu barədə yuxarıda da ətraflı izah təqdim etdik. Cornell Hüquq Məktəbi, həmçinin digər amillər sırasında zəif ətraf mühit, sosial qruplar, uşaqlıqda alınan travmalarını qeyd etmişdir. [12]

Texas Universitetinin tədqiqatlarında şəxsin cinayət törətməsinə səbəb ola biləcək amillər sırasında şəxsiyyət pozuntuları xüsusi olaraq qeyd olunur. Belə ki:

Şəxsiyyət pozuntuları: 2017-ci ildə tədqiqatçılar 114 qadın və 114 kişidən ibarət 228 məhbusun təsadüfi seçilməsi ilə bir araşdırma apardılar. Sınaq subyektləri arasında qadınların 87,3 faizində, kişilərin isə 83,3 faizində cinayət törətdikləri zaman şəxsiyyət pozuntusu olub. Çoxsaylı şəxsiyyət pozuntuları bir insanın cinayət törətmə ehtimalına təsir göstərsə də, aşağıdakı pozuntular ən çox cinayət törətmiş insanlarda müşahidə olunur:

- Ağır depressiya
- Asılı şəxsiyyət pozuntusu
- Antisosial şəxsiyyət pozuntusu
- Borderline şəxsiyyət pozuntusu
- Travma

Bəs uşaqlıq travması ilə cinayət davranışı arasında birbaşa əlaqə varmı? Tədqiqatlar göstərir ki, uşaq fiziki zorakılıq, laqeydlik və ya bir dostunun və ya ailə üzvünün başqasının əli ilə ölümünə şahidi olmaq kimi həyatını dəyişdirən bir təcrübəyə məruz qaldıqda, bunun nəticələri uzunmüddətli ola bilər. Bəzən paranoid düşüncə kimi travma əlamətləri yetkinlik yaşına qədər davam edir və qurbanları cinayət fəaliyyətinə cəlb edə bilər. Yeniyetmənin təkrar zorakılığa məruz qalması kimi davamlı travmalarla bu ehtimal artır.

Bundan əlavə, Amerikanın Milli Ədliyyə İnstitutu bildirir ki, fərdlər uzun müddətli travma keçiriblərsə və emosional uzaqlaşmanı mübarizə mexanizmi kimi qəbul ediblərsə, təkrar cinayət törətmək ehtimalı daha yüksəkdir. Duyğularından uzaqlaşaraq, onlar keçmiş travmaların emosional təsirindən, habelə cinayət törətməklə bağlı hisslərdən qəsdən ayrıla bilərlər. [13]

2015-ci ildə ABŞ-da dəmir barmaqlıqlar arxasında təxminən **1,3 milyon** insan var idi. Bu rəqəmin əhəmiyyətli bir hissəsi, əsasən, qeyri-zorakı cinayətlərə (daha çox oğurluq) və narkotiklə əlaqəli cinayətlərə görə cəza çəkənlərdir. Bəs, niyə narkotik maddə asılılığı problemi olan bir çox insan həbs olunur? Asılılıq beyinə təsir edir və onun funksionallığını dəyişir, insanların düşüncə tərzini, dünyanı qavrayışını və davranışlarını dəyişməyə səbəb olur. Bəzən insanın aludəçiliyi onu məişət zorakılığı və oğurluq kimi zərərli və qeyri-qanuni hərəkətlər etməyə sövq edir. [12]

Nəticə

Müasir dünyada cinayətkarlığın mövcudluğu, xarakteri və səviyyəsi, cinayətin və müxtəlif növ cinayətlərin strukturu və dinamikası bir-biri ilə əlaqəli sosial, iqtisadi, fərdi-psixofizioloji, təşkilati, texniki, demoqrafik, ideoloji və digər xarakterli hadisələr və proseslərdir. Bu vəziyyət bütöv bir səbəb və şərtlər kompleksindən yaranır.

Cinayətkar şəxsiyyətin psixoloji sturukturunun, onun tədqiqi istiqamətlərinin, cinayətkar şəxsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi cinayət törədərkən şəxsin anlaqlı və anlaqsız vəziyyətdə olduğunu müəyyən etməyə, o cümlədən cinayət işi barəsində daha dolğun məlumatlar əldə etmək üçün məhkəmə və istinaq orqanlarına kömək edir.

Cinayətlərin səbəbləri bütün yaşlardan, millətlərdən, dövlətlərdən və hüquq sistemlərindən yarana bilən sonsuz və qalıcı nəticələrə gətirib çıxarır. Ona görə də cinayətin kökünün tamamilə kəsilməsinin mümkünlüyündən danışmağa əsas yoxdur və utopikdir. Bu neqativ sosial-hüquqi hadisənin baş verməmək mümkünlüyü reallıqdan uzaqdır. Eyni zamanda, cinayətkarlıqla mübarizə aparmaq, cinayətkar davranışın qarşısını almaq, cinayət mühitində profilaktik təsirləri azaltmaqla cinayəti məhdudlaşdırmaq, kriminal inkişafın mənfi

meyllərini azaltmaq və hətta minimuma endirmək mümkündür və lazımdır.

Cinayət törədənin daha fundamental araşdırılması, elmi-nəzəri və təcrübi problemlərinin daha uzunmüddətli, sistemli şəkildə tədqiq olunması üçün "Kriminoloji şəxsiyyət" adlı kriminoloji silsiləyə aid olan fənnin təhsil müəssisələrində tədrisi edilməsi artıq günümüzün tələbi kimi görünür. Həmçinin kriminoloji viktimologiya, siyasi kriminologiya, ailə kriminologiyası, iqtisadi kriminologiya və s. İstiqamətlərin metodoloji, nəzəri bazası artıq kriminologiya elminin nəzdində formalaşmaqdadır.

Onu da nəzərə çatdıraq ki, cinayətkar şəxsiyyətini formalaşdıran amilləri azaltmaq, habelə cinayətkar şəxsiyyətin qarşısının alınması üçün təhsil, ailə dəyərlərinin gücləndirilməsi, psixoloji dəstək sistemlərinin qurulması, sosial-iqtisadi şəraitin yaxşılaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Əlbəttə ki, bu istiqamətdə həyata keçirilən sistemli tədbirlər, layihələr daha sağlam cəmiyyətin formalaşmasına, cinayətkarlıq səviyyəsinin azalmasına dəlalət edər.

Təkliflər: Cinayətkar şəxsiyyətin formalaşmasına əngəl olmaq, cinayətkarlığın qarşısını almaq üçün aşağıdakı tədbirlərin görülməsi təklif kimi irəli sürülür:

1. Ailə və sosial təminatın gücləndirilməsi:

• Ailə institutunun qorunması və dəstəklənməsi üçün xüsusi proqramlar təşkil olunması, layihələrin həyata keçirilməsi gərəkli hesab olunur. Ailələrə sosial-psixoloji dəstək göstərilməlidir. Valideynlərin övladları ilə düzgün ünsiyyət qurması, doğru qaydada tərbiyələndirməsi, nəzarətin gücləndirilməsi üçün maarifləndirmə işləri aparılmalıdır. Hansı ki, bu istiqamətdə məktəblərdə də seminarlar, təlimlər həyata keçirilə bilər.

• Maddi çətinliklərdən əziyyət çəkən ailələr üçün sosial yardım proqramlarının gücləndirilməsi bu və digər mənfi halların qarşısının alınmasına böyük təsir göstərəcəkdir.

2. Təhsil və maarifləndirmə:

• Təhsilin əlçatanlığı artırılmalı və bütün təbəqələr üçün bərabər imkanlar yaradılmalıdır. Uşaqlıqdan etibarən dəyərlər və sosial məsuliyyət mövzuları üzrə maarifləndirici proqramlar tətbiq olunmalıdır.

• Təhsil sistemində psixoloji dəstək xidmətləri təşkil olunmalıdır.

• Daha erkən yaşda uşaqların problemləri aşkar edilərək yardımın dərhal göstərilməsi gələcək problemlərə baryer rolunu oynayacaqdır.

3. Psixoloji yardım və reabilitasiya proqramları:

• Potensial risk qruplarına daxil olan şəxslər üçün pulsuz psixoloji yardım və reabilitasiya xidmətləri təşkil olunması cəmiyyət üçün daha təhlükəsiz yaşayış və edər.

• Habelə uşaqlıq dövründə travma yaşayan şəxslər üçün xüsusi dəstək proqramlarının həyata keçirilməsi həm fərd üçün, həm gələcək üçün daha sağlam yaşam, mühit deməkdir.

4. Hüquq sisteminin gücləndirilməsi:

• Hüquq-mühafizə orqanlarının nəzarətinin daim gücləndirilməsi və qanunların icrasında obyektivliyin təmin edilməsi ən önəmli məqamlardan biridir. Törədilən hüquqazidd hərəkətlərə (hərəkətsizliklərə) görə sanksiya tətbiq edilməsi mütləqdir.

5. Cinayətkar qrupların təsirindən uzaq tutma:

• Gənclərin mənfi təsirlərdən uzaq tutulması üçün idman, mədəniyyət və incəsənət və s. sahələrdə məşğuliyyət imkanları yaradılmalıdır.

• Cinayətkar qrupların, qeyri-qanuni fəaliyyətlərin aşkarlanması və qarşısının alınması üçün ictimai nəzarət və hüquq mühafizə orqanlarının əməkdaşlığının möhkəmlənməsi yolunda addımlar gücləndirilməlidir.

6. Medianın rolunun gücləndirilməsi:

• Media vasitəsilə cinayətkarlığın mənfi nəticələri və qanunun aliliyi mövzularında maarifləndirmə işləri aparılmalı, yayımlanmalıdır.

• Mədəniyyət və dəyərlərin gücləndirilməsi məqsədilə ictimai kampaniyalar təşkil olunmalıdır.

Cinayətkar şəxsiyyətlərin formalaşmasını azaltmaq üçün çoxşaxəli yanaşma tələb olunur. Həm fərdi, həm də sistemli səviyyədə tədbirlərin həyata keçirilməsi, sağlam və təhlükəsiz bir cəmiyyətin qurulmasına mühüm töhfə verə bilər. Bu tədbirlər həm cinayətkarlığın azalmasına, həm də insanların həyat keyfiyyətinin artmasına xidmət edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Cabbarov R.V. Hüquq psixologiyası (B.H.Əliyev və K.R.Əliyeva ilə müştərək). Bakı: 2012.
2. N.Əliyev, V.Mansurov. Kriminologiya. Dərs vəsaiti. Bakı, 2016.
3. N.Əliyev, V.Mansurov. Kriminologiya. Dərs vəsaiti (Sxemlərdə). Bakı, 2017.
4. Səməndərov F.Y. Kriminologiya. Dərs vəsaiti, Bakı, 2012.
5. Poznışev S.V. Kriminal psixologiya: Cinayətkar tiplər. Davranış subyekti kimi şəxsiyyətin, o cümlədən cunayətkarın şəxsiyyətinin psixoloji tədqiqi haqqında /Azərbaycan dilinə çevirən h.ü.f.d. Elsevər Muradov. “ALMİU” nəşriyyatı. Bakı, 2012. 388 s.
6. V.Mansurov. Cinayətkarın şəxsiyyəti və fərdi kriminal davranışı. Bakı 2021.
7. В.Н.Бурлаков, Н.М.Кропачев. Криминология. Санкт-Петербург, 2002. Учебник. стр. 72-73
8. Ai Nhi, P. (2022). Some theories on the process of forming the criminal’s personality. International Journal of Health Sciences.
9. Walden University, bachelors-programs criminal-justice/resource/what-influences-criminal-behavior
10. https://microdestek.com.tr/suc-davranisini-etkileyen-faktorler.html
11. https://usaprojects.org/criminals-mind-what-triggers-behavior/
12. https://online.utpb.edu/about-us/articles/criminal-justice/the-psychology-of-criminal-behavior-understanding-the-mind-of-offenders/
13. https://nij.ojp.gov/topics/articles/examining-relationship-between-childhood-trauma-and-involvement-justice-system

Лейла Аслан ВИДАДИ
Западно-Каспийский Университет,
Юридическая Психология, Магистр, II курс
E-mail: leyla.v.aslan@gmail.com

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ ЛИЧНОСТИ ПРЕСТУПНИКА

Резюме

Формирование и развитие личности – длительный и сложный процесс. В статье содержится подробная информация о событиях, произошедших в этом процессе. В этом процессе внутренние и внешние факторы, биологические и социальные факторы часто взаимодействуют друг с другом, причем роль каждого фактора меняется на каждом этапе развития каждого человека. В ходе жизни люди приобретают жизненный опыт, убеждения, привычки и наоборот, принимая что-либо, личность также опирается на социальные нормы, регулирующие их поведение. Мало того, они внутренне полагаются на свой собственный опыт, чтобы оценить, принять или отвергнуть свое окружение. Таким образом, этот процесс всегда связан с самооценкой и самосознанием каждого человека и связан с процессом самообразования и самосовершенствования личности. Личность никогда не является законченным, завершенным понятием, а представляет собой процесс, требующий постоянного совершенствования...

Ключевые слова: *преступник, личность, криминолог, преступное поведение, противоправное деяние*

Leyla Aslan VİDADİ
Western Caspian University, Legal Psychology, Master, II course
E-mail: leyla.v.aslan@gmail.com

FACTORS AFFECTİNG THE FORMATİON OF THE PERSONALİTY OF THE CRİMİNAL

Summary

The formation and development of personality is a long and complex process. The article contains detailed information about the events that took place in that process. In that process, internal and external factors, biological and social factors often interact with each other, and the role of each factor changes at each stage of each person's development. In the course of life, people acquire life experiences, beliefs, habits, and vice versa, while accepting anything, personality is also based on social standards to regulate their behavior. Not only that, but they rely inwardly, on their own experiences, to evaluate, accept, or reject their surroundings. Thus, this process is always related to the self-evaluation and self-awareness of each person and is associated with the process of self-education and self-improvement of the personality. Personality is never a finished, completed concept, but a process that requires constant improvement...

Key words: *criminal, personality, criminologist, criminal behavior, illegal act.*

Daxil olub: 02.09.2024

NİGAR XAN qızı BABAXANOVA
AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun
Beynəlxalq əlaqələr şöbəsinin müdiri,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-mail: nbabaxanova@gmail.com

ELMİ FƏALİYYƏTDƏ BEYNƏLXALQ AKADEMİK SOSİAL ŞƏBƏKƏLƏRDƏN İSTİFADƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Məqalədə AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun alim və mütəxəssislərinin fəaliyyət nümunəsində beynəlxalq akademik sosial şəbəkələrdən istifadə məsələlərindən bəhs olunmuşdur. Müəllif bu kimi şəbəkələrdə mövcud olan virtual elmi mühitin strukturuna, onlayn elmi fəaliyyətin üstün və çatışmayan cəhətlərinə nəzər salmışdır.

Açar sözlər: elmi fəaliyyət, beynəlxalq akademik sosial şəbəkələr, virtual elmi mühit, onlayn elmi fəaliyyət

UOT: 001.89; 091
DOI: https://doi.org/ 10.54414/WNYM8702

Giriş

Son illərdə müxtəlif İnternet texnologiyalarının inkişafı alim və mütəxəssislər üçün yeni imkanlar açmışdır. Belə texnologiyalar əsasında qurulan beynəlxalq akademik sosial şəbəkələrdə ən son elmi yeniliklər barədə məlumat almaq, elmi tədbirlər haqqında elan vermək, dünyanın müxtəlif yerlərində fəaliyyət göstərən həmkarlarla onlayn rejimdə elmi problemləri müzakirəyə çıxarmaq, öz elmi əsərlərini dərc etmək və həmin əsərə diqqətin səviyyəsini müəyyənləşdirmək, avtomatik hasil olunan statistik və elmmetrik qiymətləndirmənin nəticələrini, istinad göstəricilərini görmək, başqa mütəxəssislərin əsərləri ilə tanış olub onları şərh etmək, əməkdaşlıq əlaqələri qurmaq və s. mümkündür.

Bundan başqa, beynəlxalq elmi (akademik) sosial şəbəkələr vasitəsilə alimlərin qarşılıqlı sosial əlaqəsini, virtual əməkdaşlığını möhkəmləndirmək, qlobal elmi sənəd massivində semantik axtarış aparmaq, bu axtarış üzrə konkret və relevant nəticələr almaq, sahəvi və metasahəvi biliklər qazanmaq, elmi forumlar, debatlar qurmaq və onların işinə qoşulmaq, elmi əsərlərin mübadiləsini aparmaq, digər platformalarda yalnız ödənişli şəkildə əldə edilməsi mümkün olan bir sıra əsərləri birbaşa müəllifdən, ödənişsiz şəkildə əldə etmək, elmi vakansiyalarla bağlı elan vermək və ya iş tapmaq, beynəlxalq elmi layihələrə qoşulmaq olur.

Əsas Mətn

Alim və mütəxəssislər akademik sosial şəbəkələrə qoşulmaqla elmi fəaliyyətin strukturunu dəyişən, fərqli motivasiya və dəyərlər aşılayan yeni sosial konstruksiyanın elementinə çevrilirlər [3, s. 94]. Elmi əlaqələrin ənənəvi formalarından fərqli olaraq, bu cür şəbəkələrdə alimlərin davranışı daha sosial yönümlüdür: dilindən və yaranma yerindən asılı olmayaraq, elmi təmayüllər ətrafında birləşmək, konfranslar, iclaslar keçirmədən, əvvəlcədən elan etmədən xarici və yerli həmkarlarla istənilən elmi fikri müzakirəyə çıxarıb onu rahatlıqla tənqid və ya təqdir etmək, ayrı-ayrı elmi məsələlərə şərh vermək, bu və ya digər elmi nailiyyətin cəmiyyətin inkişafına təsir yükünü fərdi, bəzən empirik təfəkkürlə təhlil edib bu barədə açıq diskussiya aparmaq və s. peşəkar imkanları genişləndirməklə yanaşı, alimlər arasında keyfiyyətcə yeni sosial münasibətlər yaradır.

Hazırda dünyanın aparıcı elmi sosial şəbəkələri Qərb ölkələri tərəfindən yaradılmış – ResearchGate, Academia.edu, Mendeley, Linkedin, Scientific Social Community, SSRN, SciPeople, UniPhy, Loop, NextNature və s. hesab olunur.

AMEA əməkdaşları, o cümlədən Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun alim və mütəxəssisləri daha çox ResearchGate və Academia.edu şəbəkəsinin imkanlarından istifadə edirlər.

2008-ci ildə Almaniyada yaradılmış ResearchGate müxtəlif ölkələri təmsil edən 18 milyon mütəxəssisin akademik ünsiyyət platformasıdır. AMEA-nın 663, o cümlədən Əlyazmalar İnstitutunun 7 mütəxəssisi bu şəbəkədə fəal iştirak edir. İndiyədək platformada Əlyazmalar İnstitutunun əməkdaşlarının 100-ə yaxın elmi məqaləsi dərc olunmuşdur. İnstitutun mərhum əməkdaşı, professor F.Ələkbərli vaxtilə bu şəbəkənin fəal iştirakçısı olmuş, onun elmi fəallıq əmsalı (RGScore) 12.34-ə çatmışdır ki, bu da şəbəkənin 55 faiz iştirakçısının göstəricisindən daha üstündür. Əməkdaşlarımız arasında ən yüksək elmi fəallıq göstəricisinə (16.62) isə dosent C.Cəfərov malikdir.

Alim və mütəxəssislər ResearchGate akademik sosial şəbəkəsində elmi fəaliyyətin bütün nəticələrini, o cümlədən məqalələrini, patentlərini, kitablarını, konfrans məruzələrini, təhsil, elmi dərəcə və elmi adlar haqqında diplomlarını, hətta hazırlıq mərhələsində olan məqalələrini də dərc edə, müxtəlif istiqamətlər üzrə məqalə, kitab axtarışı həyata keçirə, elmi qruplar yarada və ya onlara qoşula, elmi diskussiyalar aça və ya onların iştirakçısına çevrilə, akademik ünsiyyət yarada bilərlər.

ResearchGate şəbəkəsinin əsas üstünlüklərindən biri burada dərc olunan məqalələrin Google Scholar və Semantic Scholar kimi elmmetrik bazalarda avtomatik indeksləşdirilməsidir. Bu isə həmin məqalələrin daha çox oxunmasına və istinad qazanmasına şərait yaradır. Bu akademik şəbəkənin çatışmazlığı kimi, qeydiyyat zamanı alim və mütəxəssislərin üzləşdikləri çətinliyi göstərmək olar. Belə ki, istifadəçilər adi elektron poçt ünvanından (məs. Gmail, Yahoo, Mail.ru və s.) istifadə etməklə, şəbəkədə qeydiyyatdan keçə bilməzlər. Bunun üçün onlardan çalışdıqları, təhsil aldıqları elm və ya təhsil müəssisəsinə aid korporativ elektron poçt ünvanı tələb olunur. Məsələn, Əlyazmalar İnstitutunun veb serveri https://manuscript.az ünvanında yerləşir və İnstitutun ResearchGate şəbəkəsində qeydiyyatdan keçmək istəyən əməkdaşı bu serverdə elektron poçta malik olmalıdır (məsələn, bu formada: emekdash@manuscript.az). Hazırda bu server İnstitutun hər bir əməkdaşını fərdi elektron poçt qutusu ilə təmin etmək iqtidarında deyil. Bunun üçün daha irihəcmli virtual bazaya, başqa sözlə, daha geniş maliyyə resurslarına ehtiyac var. Heç AMEA-nın əsas serveri də (elm.az, science.az) bütün institutların əməkdaşlarını korporativ elektron poçtla təmin etmir. Görünür, bu problemin də aradan qaldırılması üçün əlavə resurslar gərəkdir.

Korporativ e-maillə qeydiyyatdan keçən istifadəçilərin rastlaşdığı ikinci çətinlik isə ResearchGate tərəfindən alim və mütəxəssisin elmi-tədqiqat və nəşr aktivliyinin yoxlanılmasıdır. Şəbəkədə qeydiyyatdan keçən istifadəçindən hər hansı bir elmi əsərini yoxlamaya təqdim etmək tələb olunur. Bu, onun qeydiyyatının tamamlanmasını sürətləndirmək üçün atılan əlavə addımdır. Əgər qeydiyyatdan keçən şəxsin elmi əsəri mövcud deyildirsə, bu zaman qeydiyyat prosesi yubana və ya ümumiyyətlə, təxirə salına bilər. Əslində, ResearchGate şəbəkəsində qeydiyyat zamanı yaranan bu çətinliklər elmi şəbəkələşmədə peşəkarlıq səviyyəsini artırmaq məqsədi güdür. Vəziyyətdən çıxış yolu kimi, ResearchGate xüsusi icazəli qeydiyyat prosesi təklif edir. Prosesin yerinə yetirilmə sxemi belədir: yuxarıda sadalanan qeydiyyat prosesini uğurla keçmiş və artıq ResearchGate üzvü olmuş hər hansı bir istifadəçi müəyyən müddətdən sonra xüsusi imtiyaz qazanır və həmin imtiyazdan yararlanmaqla, ay ərzində 5 həmkarına xüsusi icazə məktubu (nominasiya məktubu) göndərmək hüququna malik olur. Bu cür dəvət məktubu almış şəxslər ResearchGate şəbəkəsində sadələşdirilmiş şəkildə (elmi-tədqiqat və nəşr fəallığı yoxlanılmadan) qeydiyyatdan keçmək imkanı əldə edirlər.

AMEA, o cümlədən Əlyazmalar İnstitutunun əməkdaşlarının fəal iştirak etdiyi beynəlxalq elmi şəbəkələrdən biri də ABŞ və Böyük Britaniyaya məxsus Academia.edu platformasıdır. 2008-ci ildə yaradılmış Academia şəbəkəsinin 180 milyon üzvü, 40 milyon məqalə və kitabdan ibarət bazası var. AMEA-nın 405, o cümlədən Əlyazmalar İnstitutunun 15 əməkdaşı Academia şəbəkəsinin istifadəçidir. İndiyə qədər əməkdaşlarımızın şəbəkədə 87 məqaləsi dərc olunmuşdur. Academia.edu-nun üstün cəhətlərindən biri qeydiyyat zamanı korporativ elektron poçtun tələb olunmamasıdır. Başqa sözlə, istənilən elektron poçt xidmətinə məxsus ünvanla şəbəkədə qeydiyyatdan keçmək mümkündür. ResearchGate-dən fərqli olaraq, Academia.edu nisbətən məhdud akademik

ünsiyyət imkanlarına malikdir. Doğrudur, Academia.edu müəlliflərə öz məqalələri ilə bağlı daha geniş statistik və elmmetrik göstəricilər təqdim edir. Lakin bu xidmət ödənişli olduğu üçün alim və mütəxəssislər sistemin əsasən ödənişsiz xidmətlərindən faydalanmağa üstünlük verirlər. 2019-cu ilə qədər istər AMEA-da, istərsə də ölkənin digər elm və təhsil müəssisələrində çalışan əməkdaşlar daha çox Academia.edu şəbəkəsindən istifadəyə təşviq olunurdu. Son iki ildə isə yerli mütəxəssislərin bu platformadan istifadə göstəriciləri nisbətən aşağı düşmüş, ResearchGate, SSRN və Mendeley kimi şəbəkələr daha önə çıxmışdır. Görünür, bu da Academia-nın ödənişli xidmətlərə daha çox meyl etməsi ilə əlaqədardır.

Əlyazmalar İnstitutunun alim və mütəxəssislərinin əlaqəli olduğu beynəlxalq elmi platformalardan biri də Mendeley-dir. Böyük Britaniya alimləri tərəfindən 2007-ci ildə yaradılmış bu şəbəkə informasiyanın toplanılması və emalı üzrə fərqli arxitekturaya malikdir. Belə ki, Mendeley yuxarıda haqqında danışdığımız digər iki şəbəkədən fərqli olaraq, həm biblioqrafik konqlomerat, həm də sosial platforma kimi fəaliyyət göstərir. Platforma açıq istifadəli nüfuzlu jurnallarda nəşr olunmuş məqalələrin tam mətnini, onların biblioqrafik məlumatlarını avtomatik toplamaqla yanaşı, müəlliflərə öz məqalələrini müstəqil şəkildə bazaya yerləşdirmək imkanı verir. Mendeley-də qeydiyyat zamanı korporativ elektron poçt ünvanı tələb olunmadığı üçün istifadəçilər şəbəkənin imkanlarından daha rahat şəkildə istifadə edə bilirlər. Hazırda bu şəbəkədə Əlyazmalar İnstitutunun 9 əməkdaşının avtomatik toplanmış məqalələri və həmin məqalələrin biblioqrafik məlumatları mövcuddur (Qeyd: Bu əsərlərin müəlliflərinin şəbəkədə qeydiyyatı yoxdur). 1 əməkdaş isə şəbəkədə qeydiyyatdan keçmiş, buraya fərdi daxiletmə yolu ilə məqalələr əlavə etmişdir. Bir neçə il əvvəl Mendeley-in dünyanın ən nüfuzlu elmmetrik bazalarından olan Scopus-un idarəçiliyinə verilməsi onun funksionallığını və cəlbediciliyini daha da artırmışdır.

Hazırda Əlyazmalar İnstitutunun 2 əməkdaşının LinkedIn, 1 əməkdaşının isə SSRN akademik sosial şəbəkəsində (Social Science Research Network – Sosial Elmlər üzrə elmi şəbəkə) qeydiyyatı mövcuddur. Son dövrlərdə dünya elmi ictimaiyyəti arasında sözügedən şəbəkələrin nüfuzunun artmasına baxmayaraq, ölkəmizdə bu dinamika nisbətən zəifdir. Yerli alim və mütəxəssislərin SSRN və LinkedIn kimi sosial şəbəkələrdən az istifadə etməsinin əsas səbəbi birinci platformada (SSRN) əks olunan materialların hələlik elmmetrik bazalar tərəfindən indeksləşdirilməməsi, ikinci platformanın (LinkedIn) isə daha çox karyera inkişafı üçün nəzərdə tutulmasıdır.

Gözləmək olar ki, yaxın gələcəkdə Azərbaycanlı alim və mütəxəssislərin bu və digər akademik sosial şəbəkələrdə daha fəal iştirakı təmin olunacaqdır. Çünki dövlətin elmi inkişaf proqramında bu kimi fəaliyyətlərin təşviqi əsas yerlərdən birini tutmağa başlamışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin hazırladığı "Elmi nəşrlərlə bağlı beynəlxalq reytinq göstəricilərinin yaxşılaşdırılması ilə əlaqədar 2022-ci ilin Yol Xəritəsi"ndə elmi tədqiqat institutları, o cümlədən Əlyazmalar İnstitutu qarşısında elmi müəssisə əməkdaşlarının daha öncə çap edilmiş, lakin İnternetdə olmayan məqalələrinin açıq akademik sistemlərdə (məs., ResearchGate, Academia, SSRN və s.) yerləşdirilməsini təmin etmək vəzifəsi qoyulmuşdur. Artıq Əlyazmalar İnstitutu Yol xəritəsinin 1-ci bəndi üzrə yarımillik (2022) hesabat vermiş və həmin hesabatda göstərilmişdir ki, 2022-ci ilin ilk 6 ayında əməkdaşların daha öncə çap edilmiş, lakin internetdə olmayan 34 məqaləsi ResearchGate (20 məqalə), Academia (7 məqalə), SSRN (2 məqalə), Mendeley (3 məqalə) və SemanticScholar (2 məqalə) şəbəkəsində yerləşdirilmişdir.

Qeyd etməliyik ki, "Yol xəritəsi"ndə bu məsələnin öz əksini tapması əsassız deyildir. Belə ki, informasiya texnologiyalarının kifayət qədər inkişaf etməsinə, dünyadakı dövri elmi nəşrlərin elektron versiyalarına əlyetərlik səviyyəsinin (ödənişli və ya ödənişsiz) 80%-i ötməsinə, Ali Attestasiya Komissiyasının nəşrlər qarşısında analoji tələblər qoymasına baxmayaraq, hələ də bəzi elmi jurnallarımızın nəinki elektron versiyası dərc olunmur, heç adi veb səhifəsi belə mövcud deyil. Xüsusən, AMEA-nın Məruzələri, AMEA-nın Xəbərləri kimi köklü jurnalların veb saytlarının, elektron versiyalarının olmaması burada dərc olunan məqalələrin ictimailəşməsinə kifayət qədər ciddi maneə yaradır. Yeganə istisna kimi, AMEA-nın Xəbərlərinin Yer elmləri seriyasını göstərmək olar. Bu seriya üçün ayrıca veb səhifə yaradılmış,

2005-ci ildən etibarən dərc olunan məqalələrin ingilis dilində xülasələri verilmişdir. 2020-ci ildən sonrakı buraxılışlar isə bütövlükdə (PDF) sayta yerləşdirilmişdir.

Son 10 ildə AMEA-nın "Məruzələr"ində və "Xəbərlər"ində 30-dan artıq əlyazmaşünaslıq tədqiqatının nəticəsi dərc olunsa da, bugün onları yalnız kağız formasında əldə etmək mümkündür. Şəbəkədən kənarda qalmış bu kimi məqalələrin "Yol xəritəsi"ndə tapşırıldığı kimi, beynəlxalq akademik şəbəkələrdə dərc olunması Azərbaycan elmi nailiyyətlərinin ictimailəşdirilməsi baxımından çox vacibdir.

Elmi məqalələrin beynəlxalq akademik şəbəkələrdə dərc olunması tələbi onların təkcə qlobal informasiya məkanına, belə demək mümkünsə, işıq üzünə çıxarılması zərurəti ilə bağlı deyil. Bunun üçün həmin məqalələrin jurnal saytlarında dərci də kifayət edərdi. Burada söhbət həmin məqalələri daha geniş beynəlxalq elmi müzakirəyə təqdim etməkdən gedir. Əsl məqsəd budur. Çünki beynəlxalq akademik sosial şəbəkələrin elmi nəticələri populyarlaşdırmaq üçün daha üstün və fərqli rıçaqları mövcuddur.

Adətən, İnternet vasitəsilə qurulan elmi kommunikasiyalar ənənəvi elmi tədqiqat institutlarının müvafiq sahədəki fəaliyyəti ilə müqayisə olunur. Bu müqayisədə ənənəvi institutların elmi nəşrləri idarə etmə və yayma üzrə təcrübəsi müasir elmi-texniki dəyərlər baxımından daha zəif görünür. Bəzi alimlərin fikrincə [1], akademik sosial şəbəkələrin klassik elmi mühit qarşısında aşkar üstünlükləri vardır. Belə ki, virtual strukturlar (akademik sosial şəbəkələr) ənənəvi institutların imkanları ilə yerinə yetirilməsi mümkün olmayan sosial tələblər nəticəsində meydana gəldiyi üçün daha əhatəli və sürətli aprobasiya, kommunikasiya imkanlarına malikdir.

Elmi nəticələrin akademik sosial şəbəkələrdə daha operativ yayılması danılmaz faktdır. Bu onunla əlaqədardır ki, formal nəşr prosesindən fərqli olaraq, akademik şəbəkələrdə qeyri-formallığa yol verilir. Məsələn, 2014-cü ildə çinli professor Kennet Li kök hüceyrələri barədə məqalə yazmış, lakin nüfuzlu elmi jurnalların uzun sürən rəy prosesini gözləməmək üçün onu ResearchGate akademik şəbəkəsindəki səhifəsində dərc etmişdir. Bunun ardınca nüfuzlu Nature jurnalında həmin məqalədəki elmi nəticələri təhlil edən 2 məqalə dərc olunmuşdur [2, s.167]. Bu isə onu göstərir ki:

1. Nüfuzlu ənənəvi elmi jurnalların uzun sürən (6 aydan 1-1,5 ilədək) redaksiya-rəy prosesi elmin keyfiyyətini artırmaq baxımından əhəmiyyətli olsa da, bəzən dərhal ictimailəşdirilməli olan elmi nəticələrin dərcini yubadır. Bu da alimləri alternativ yollar axtarmağa – akademik sosial şəbəkələrin imkanlarından daha çox istifadə etməyə sövq edir.
2. Dəyərli elmi məqalələr harada dərc olunmasından asılı olmayaraq, öz oxucusunu tapır.

Amma heç şübhəsiz ki, beynəlxalq akademik sosial şəbəkələrdəki bu cür nəşr sərbəstliyi, "samizdat" fəaliyyəti hər zaman qiymətli, orijinal, təxirəsalınmaz elmi nəticələrin işıqlandırılmasına xidmət etmir. Əksinə, akademik şəbəkələrdəki qeyri-formallıq bəzən heç bir elmi əhəmiyyəti olmayan məqalələrin də yayılmasına yol açır.

Nəticə

Bütün söylənilənlərdən belə bir nəticəyə gəlirik ki, beynəlxalq akademik sosial şəbəkələr alim və mütəxəssislər qarşısında geniş elmi üfüqlər açır; zamandan və məkandan asılı olmayaraq, dünyanın istənilən yerində olan alimlərlə əlaqə qurmağa, əməkdaşlıq etməyə, elmi əsərlərlə tanış olmağa, hansısa məqalə ilə bağlı fikir bildirməyə, öz məqalələrini dərc etməyə və rəy almağa şərait yaradır. Bu cür onlayn fəallıq nəticəsinə ənənəvi elmi mühitə alternativ yaranır, elmi tədqiqatın və fəaliyyətin az qala hər bir mərhələsi, hər növü ayrıca virtual təqdimat imkanı əldə edir. Amma bu o demək deyil ki, virtual elmi quruluş ənənəvi elmi strukturu tamamilə əvəz edir. Buna görə də ehtimal etmək olar ki, hələ uzun illər akademik sosial şəbəkələrlə klassik elmi institutların paralel mövcudluğu, qarşılıqlı təmasları davam edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Bohlin I. Communication Regimes in Competition: The Current Transition in Scholarly Communication Seen through the Lens of the Sociology of Technology Author(s): Ingemar Bohlin Source: Social Studies of Science. 2004.- Vol. 34. No. 3. P. 365–391.
2. Ovadia S. ResearchGate and Academia. edu: Academic social networks // Behavioral & social sciences librarian. – 2014. – Vol. 33. – No: 3. – pp. 165-169.
3. Душина С.А, Куприянов В.А, Хватова Т.Ю. Социальные академические интернет-сети как репрезентация «открытой науки» //

Социология науки и технологий. 2018. Том. 9. №. 3 с. 80-98.

4. URL:http://www.spsl.nsc.ru/naukresursy-i-uslugi-gpntb-so-ran-dlya-nauki-i-biznesae-i-biz-nesu/nauchnye-socialnye-seti/

Нигяр Хан кызы БАБАХАНОВА

ВОПРОСЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ АКАДЕМИЧЕСКИХ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ В НАУЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Резюме

Статья посвящена вопросам использования международных академических социальных сетей в деятельности ученых Института рукописей имени Мухаммада Физули НАН Азербайджана. Автор рассматривает структуру виртуальной научной среды академических сетей, преимущества и недостатки сетевой научной деятельности.

Ключевые слова: научная деятельность, международные академические социальные сети, виртуальная научная среда, сетевая научная деятельность

Nigar Khan BABAKHANOVA

ISSUES OF THE USE OF INTERNATIONAL ACADEMIC SOCIAL NETWORKS IN SCIENTIFIC ACTIVITIES

Summary

The article is devoted to the use of international academic social networks (ASNs in the activities of scientists at the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of the National Academy of Sciences of Azerbaijan. The author considers the structure of the virtual scientific environment of academic networks, the advantages and disadvantages of online scientific activity.

Key words: scientific activity, international academic social networks, virtual scientific environment, online scientific activity

Daxil olub: 14.08.2024

Arzu Tofiq qızı İSGƏNDƏRZADƏ
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
E-mail: arzu.isgandarzadeh@gmail.com
ORCİD: 0000-0002-2068-736X

ƏHMƏDİNİN "CƏMŞİD VƏ XURŞİD" MƏSNƏVİSİNİN DİLİNDƏKİ TÜRKMƏNŞƏLİ ARXAİZMLƏRİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Xülasə

Cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi hadisələr, iqtisadi və mədəni dəyişikliklər, dilin leksik tərkibindəki sözlərin istifadəsini dəyişdirir. Bu dəyişikliklər nəticəsində müəyyən sözlər və qrammatik formalar tədricən dilin gündəlik istifadəsindən çıxır və passivləşir.

XV əsr oğuz abidəsi olan "Cəmşid və Xurşid" məsnəvisi üzərindəki tədqiqat, dilin tarixi inkişafını və lüğət tərkibinin necə dəyişdiyini daha dərindən anlamağa kömək edir. Bu abidənin lüğət tərkibindəki türkmənşəli sözlərə baxarkən, dilin zamanla necə dəyişdiyini və hansı sözlərin müasir dillərdə istifadə edilməyə davam etdiyini, hansılarının isə arxaikləşərək tədricən dilin gündəlik istifadəsindən çıxdığını müşahidə etmək mümkündür.

Məqalədə abidənin dilindəki türkmənşəli ad bildirən arxaizmlər digər türkdilli abidələrin dili ilə müqayisəli tədqiq edilmiş, eyni zamanda bu arxaizmlərin dialekt və şivələrimizdə və digər müasir türk dillərində izləri izlənmişdir. Abidədəki bəzi terminlər, ifadələr və cümlələr zamanla eyni mənada, lakin fərqli fonetik formalarla müasir dillərdə də istifadə olunur. Bu sözlər dilin özündəki ənənələrin davamlılığını və dilin dinamik quruluşunu göstərir. Bu tip sözlər çox zaman dilin köklü və əsas leksikasına daxil olur, belə ki, bunlar həm dilin strukturunu qoruyur, həm də cəmiyyətin sosial və mədəni inkişafı ilə əlaqədar olaraq dilin təbii dəyişikliklərinə uyğunlaşır.

Açar sözlər: "Cəmşid və Xurşid", orta əsrlər, arxaizm, leksik arxaizmlər, semantik arxaizmlər.

DOI: https://doi.org/ 10.54414/BCWL5378

Giriş

Dil cəmiyyətin ən vacib kommunikasiya vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də sosial, mədəni və tarixi dəyişikliklərin əks-sədasıdır. Zamanla cəmiyyətin inkişafı, siyasi və iqtisadi dəyişikliklər, texnoloji yeniliklər və mədəniyyətin təkamülü dilə də təsir göstərir. Bu təsirlərin ən çox görünən sahələrindən biri dilin leksik fondunda baş verən dəyişikliklərdir. Bu dəyişikliklər arasında ən vacib olanlarından biri isə sözlərin zamanla passivləşməsi,arxaizmlərin yaranmasıdır.

Müasir dövrdə dilin lüğət fondu zamanla yeni sözlərlə zənginləşir. Eyni zamanda əvvəl istifadə olunan bəzi sözlər köhnəlir, yəni arxaizmə çevrilir. Bu, dilin təbii inkişaf prosesinin bir hissəsidir. Arxaizm "*qədim*" mənasına gələn yunanca "*archalos*" sözündən götürülüb. Arxaizmlər dilin inkişafı zamanı artıq aktual olmayan və müasir dövrün ehtiyaclarına cavab verməyən sözlərdir. Müasir dilin inkişafı ilə bu sözlər artıq gündəlik həyatda istifadə edilməyərək, passivləşir və dilin tarixində "köhnəlmiş" hissələrə çevrilir. Arxaizmlərin yaranması dilin təkcə estetik və funksional tərəflərini deyil, həm də mədəniyyətin və cəmiyyətin düşüncə tərzini əks etdirir. Misal üçün, əvvəlki dövrlərdə cəmiyyətin həyatında böyük yer tutan anlayışlar və obyektlər artıq müasir dövrdə öz aktuallığını itirdiyi zaman bu anlayışları ifadə edən sözlər də dilin istifadəsindən çıxır.

Arxaizmlər müxtəlif dərəcələrə malikdir: bəziləri yalnız xüsusi tarixi və ədəbi kontekstlərdə istifadə olunur, digərləri isə müasir dilin gündəlik istifadə normalarına uyğun olmayan, artıq unudulmuş və ya nadir rast gəlinən

sözlərdir. Arxaizmlərin dilin fondundan çıxması həm də dilin müasir tələblərə uyğunlaşmasını və kommunikasiya məqsədləri üçün yeni ifadə formalarının yaranmasını göstərir. Yeni sözlərin yaranması və köhnə sözlərin istifadədən çıxması prosesi dilin təbii inkişafının bir hissəsidir.

Bununla belə, köhnəlmiş sözlərin və arxaizmlərin tədqiqi, yalnız dilin strukturunun deyil, həm də cəmiyyətin inkişafının və dünya görüşünün dəyişməsini başa düşməyimizə kömək edir. Məsələn, bir cəmiyyətdə "köhnəlmiş" sözlərin pasivləşməsi, həmin dövrün sosial strukturlarının, iqtisadi vəziyyətinin və həyat tərzinin dəyişdiyini göstərir. Eyni zamanda arxaizmlərin ədəbi dilin bir parçası olaraq qalmaları, o dövrün sənətkarlıq ənənələrinin və dilin zənginliyinin bir əksidir.

Həmçinin arxaizmlərin tədqiqi dilin yalnız kommunikasiya vasitəsi olmaqdan çıxıb, mədəniyyətin bir elementi kimi necə formalaşdığını göstərir. Çünki dil, eyni zamanda cəmiyyətin əxlaqi, ideoloji və mədəni həyatını da əks etdirir. Arxaizmlər keçmiş dövrün düşüncə tərzini, həmin dövrün sosial münasibətlərini və həyat fəlsəfəsini dərinləşdirərək təhlil etməyə imkan verir.

Dilin inkişafı və arxaizmlərin yaranması, yalnız dilin özündə baş verən bir dəyişiklik deyil, həm də cəmiyyətin, mədəniyyətin və tarixin bir göstəricisidir. Arxaizmlərin necə formalaşdığını, bəzən nə üçün öz yerini yeni sözlərə buraxdığını araşdırmaq, həm də həmin dövrün dünya görüşünü, sosial və iqtisadi şəraitini dərk etməyə kömək edir. Bu, dilin yalnız funksional və kommunikativ deyil, həm də tarixi və mədəni bir əhəmiyyət daşıdığını ortaya qoyur.

"Cəmşid və Xurşid" məsnəvisinin leksikasında türkmənşəli arxaizmlər

XV əsr oğuz abidəsi olan Tacəddin Əhmədinin "Cəmşid və Xurşid" məsnəvisinin lüğət tərkibindəki bəzi türkmənşəli sözlər bu günə qədər müasir türk dillərində dəyişmədən istifadə edilməyə davam edir. Lüğətdəki bəzi sözlər, mənaca heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan, yalnız fonetik dəyişikliklərə uğrayaraq, müxtəlif türk dillərində bu gün də aktiv şəkildə işlənir. Abidənin dilindəki bəzi terminlər, ifadələr və cümlələr zamanla eyni mənada, lakin fərqli fonetik formalarla müasir türk dillərində də istifadə olunur. Bu sözlər dilin özündəki ənənələrin davamlılığını və dilin dinamik quruluşunu göstərir. Bu tip sözlər çox zaman dilin köklü və əsas leksikasına daxil olur, belə ki, bunlar həm dilin strukturunu qoruyur, həm də cəmiyyətin sosial və mədəni inkişafı ilə əlaqədar olaraq dilin təbii dəyişikliklərinə uyğunlaşır. Abidədəki bəzi türkmənşəli leksik vahidlər isə zamanla müasir türk dillərində arxaikləşərək tamamən istifadədən çıxmış, digər hissəsi isə ədəbi dildə istifadədən qalsa da, dialekt və şivələrdə mühafizə olunmuşdur. Abidənin dilindəki arxaik sözləri "ad qrupuna aid olan arxaizmlər" və "hal-hərəkət bildirən arxaizmlər" başlıqları altında qruplaşdırmaq mümkündür. Biz bu məqalədə "Cəmşid və Xurşid" məsnəvisinin dilindəki ad qrupuna aid olan türkmənşəli arxaizmləri tədqiq edəcəyik. Bu baxımdan abidənin dilində təsbit edilən arxaik adları aşağıdakı kimi qruplaşdırdıq:

a) Tamamilə köhnələrək dildə istifadədən qalan leksik arxaizmlər;

b) Fonetik quruluşunu qoruyaraq fərqli məna qazanan semantik arxaizmlər;

Leksik arxaizmlər: Leksik arxaizmlər dilin tarixində müəyyən bir dövrdə istifadə olunan, lakin zamanla gündəlik dilin və ədəbi dilin normativ sistemindən çıxmış sözlər və ifadələrdir. Bu arxaizmlər təbii olaraq zamanla təkrar istifadə edilməyən və ya yeni sinonimlərlə əvəzlənən sözlərdir. Leksik arxaizmlərin dilin inkişafında çox mühüm yeri var. Çünki onların tədqiqi həm dilin tarixi, həm də cəmiyyətin inkişafını anlamağa kömək edir.

"Cəmşid və Xurşid"in leksikasında ədəbi dildən tamamilə çıxmış, ümumişləkliyini itirmiş və qismən dialektlərdə, müxtəlif türk dillərində istifadəsi müşahidə edilən kifayət qədər söz qeydə alınmışdır: *Altun* "qızıl": *"Qodu **altun** tacı giydi ahənin rud"* [3, s.358]; *"Ətəklərlə gühər **altuna** batdı"* [3, s.399].

"Orxon-Yenisey", uyğur abidələri, "Qutadqu-bilig" abidəsinin dilində eyni semantik mənada qeydə alınan bu qədim türk sözü yakut dilində *"altan"*, çuvaş dilində *"ylttan"* fonovariantında işlənmişdir [26, s.357; 27, s.179]. Qədim abidələrin leksik qatının təhlili göstərir ki, *altun-qızıl* sözləri abidələrin dilində paralel işlənmişdir: *"qïrq miŋ **qïzïl altun** tutar ärdi qamusïnï nafaqa qïldï"* [16, s.37]. "Cəmşid və Xurşid" məsnəvisinin dilində yeddi beytdə qeydə alınan

bu söz Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşmişdir. *Altun* sözü türkdilli abidələrin, klassik əsərlərin dilində geniş işlənmişdir: *"**Altun** başlu ban ev virgil bu oğlana"* [31, s.28]; *"**Altun** qiymətin sərraf bilür"* [17, s.32]; *"Qızıl, **altun** idi həm şadrəvanı"* [12, s.90].

Orta əsrə aid türkdilli abidələrin lüğət tərkibində intensiv şəkildə işlənən bu söz söz birləşmələri şəklində və ya şəkilçilər qəbul edərək müxtəlif mənalar ifadə etmişdir: *altun baş* "qədimdə qadınların başlarına qoyduqları qızıl işləməli tac", *altunlamaq / altunlu* "qızıl işləməli", *altun tas* "bir zamanlar qadınların başlarına qoyduqları qızılla bəzədilmiş tac" və s. [19, s.113-115].

Qeyd edək ki, Yenisey kitabələrinin dilində *altunlığ* "qızıllı" şəklində də istifadəsi qeydə alınmışdır [24, s.179]. *Altunlu* "qızıldan" şəklində sifət kimi "Kitabi-Dədə Qorqud"un da dilində işlənən bu söz *"altun cida oynatmaq"*, *"altun aşıq oynatmaq"* kimi ifadələrin tərkibində yüksək təbəqənin var-dövlətinə, mülkünə, zəngin yaşantısına işarə edilir: *"Qarğu cida oynadanlar vardı gəldi / **Altun** cida oynadana, Ya Rəb, noldı?; Qanı xanım, **altuŋda** yaxşı atı yoq / Alnuŋda **altun** aşıq cübbəsi yoq; **Altun** aşıq oynar Sancıdanıŋ bəgləri"* [3110, s.85; s.136; s.157]. "Cəmşid və Xurşid"in dilində *altun* sözünün düzəltmə söz kimi işlənməsi qeydə alınmır.

Türkiyə türkcəsində eyni semantik mənada günümüzdə də işləkliyini mühafizə edən bu qədim leksik vahid müasir Azərbaycan ədəbi dilində *"qızıl"* sözü ilə əvəzlənmişdir. Qeyd edək ki, lüğətlərdə qədim türk sözü kimi qeyd edilən *altun* sözünün monqol dilindəki "*altan*" sözü ilə eyni kökdən olduğu da yazılmışdır. Məsələn, "Türk dilinin etimoloji lüğəti"ndə monqol dilində eyni semantik mənaya malik olan "altan" sözündən alındığı ehtimalı göstərilir. Lakin G.Dörfer bu fikirlə razılaşmır və yakutcada qapalı saitlərin açıq saitlərlə əvəzlənməsini göstərərək "altan" formasının da türkcə olduğunu əsaslı sübut edir [28, s.142].

Altun leksemi müasir türk, türkmən, krım-tatar, karaim, qumuq, qaraçay-balkar, qırğız, qazax, noqay, tatar, başqırd, sarı uyğur, altay, xakas kimi türk dillərində bu gün də fəal işlənən qədim türk sözlərindən biridir. Bu sözün izinə Azərbaycan dilinin dialektlərində də rast gəlinmir.

Assı "fayda, xeyir": *Nə **assı** çün yirüň girü ola haqq* [3, s.406]; *Nə assı çün olursın yirdə pinhan* [3, s.402].

"Cəmşid və Xurşid"in leksikasında altı dəfə qeydı alınan "assı" sözü, qeyd etdiyimiz mənada bir çox digər abidələrdə də qarşımıza çıxır. "Divanü Lüğat-it-Türk"də isə "xeyirlə şəri bir-birindən ayırmaq" mənasında "us" sözü qeyd olunur və mənşəyinin oğuzca olduğunu vurğulanır: "Us boldı=onun ağlı başına gəldi, xeyirlə şəri fərqləndirdi" [13, s.36; 24, s.110]. Həmçinin, "Divanü Lüğat-it-Türk"də "qazanc, fayda" mənasında "asığ" sözü qarşımıza çıxır [20, s.133]. A.Cafəroğlu, qədim uyğur dilində "assı" sözünün "qazanc", "istifadə", "fayda", "faiz" kimi mənalarını göstərmiş və bu kökdən yaranan "asığlıq" (qazanclı, faydalı), "asığsız" (qazancsız, faydasız) sifətlərinin də işlək olduğunu yazmışdır [10, s.22]. Bu leksik vahid orta əsr türkdilli abilərəin dilində intensiv şəkildə istifadə olunmuşdur.

Arı "saf, təmiz": *Anuň vasfı naqayisdən **arıdur*** [3, s.60]

"Cəmşid və Xurşid"in lüğət tərkibində təmizləmək/təmizlənmək semantikasında arıtmaq/arınmaq sözləri işlənmişdir: ***Arıdam*** divdən bən bu diyarı [3, s.153].

Bu qədim leksik vahid qıpcaq abidəsi "Kodex kumanikus"un dilində "saf, təmiz" mənası ilə bərabər *arı tın* "müqəddəs, əziz" semantikasında da işlənmişdir: *"Arı Tınga sövünç bolsun"* 7, s.637]. Bununla yanaşı, "Cəmşid və Xurşid"in leksikasında olduğu kimi, "Kodex kumanikus"un leksikasında da arın "təmizlənmək, arınmaq", arıt "təmizləmək, arıtmaq" mənasında qarşımıza çıxır [7, s.636].

Qədim türk abidələrinin, klassik türk şairlərinin və şifahi xalq ədəbiyyatının nümunələrində geniş şəkildə istifadə olunan "arı" sözünün XVII əsrdən başlayaraq tədricən istifadəsinin azaldığı müşahidə edilmişdir. Lakin bu söz Azərbaycan ədəbi dilinin əsas lüğət tərkibinə daxil ola bilməsə də, müxtəlif dialektlər və şivələrdə müəyyən ifadələrdə yerini qoruyaraq tarixi semantikasını saxlamışdır. Məsələn, "Aydan arı sudan duru" ifadəsi, ağdam, Füzuli, Qazax, Tovuz, Şəmkir, Şahbuz, Quba kimi müxtəlif bölgələrin şivələrində, "təmizləmək"

mənasında işlədilən "arıtdamağ", "arıtdamax", "ayırtdamax" fonovariantları ilə qorunub saxlanmışdır [6, s.17]. Bu ifadələr, xüsusilə Quba, Xaçmaz, Şəmkir dialektlərində bu gün də fəal şəkildə istifadə olunmaqdadır. Gördüyümüz kimi, bu leksik vahidin tarixi semantikası və fonetik variantları dialektlərimizdə mühafizə edilərək dövrümüzə kimi gəlib çıxmışdır.

Semantik arxaizmlər: Bu qrupa daxil olan arxaizmlər leksik arxaizmlərdən fərqli olaraq, fonetik və morfoloji cəhətdən müasir dillərdə işləkliyini qoruyur, lakin mənaca geriləyir və ya dəyişir. Bu, həmin sözlərin dilin gündəlik istifadəsində artıq əvvəlki mənalarını ifadə etmədiyini, lakin onların tarixi və mədəni izlərini qoruduğunu göstərir. "Cəmşid və Xurşid" abidəsindəki semantik arxaizmlər də bu cür dəyişiklikləri təmsil edir.

Oğlan "uşaq, övlad": *Çü **oğlansun** arada olmasın şərm* [3, s.305]; *Nə kim **oğlan** bula anda ya avrət* [3, s.335].

G.Klauson, oğlan və qız övladını ifadə etmək üçün "oğul" sözünün işlədildiyini və "oğlan" sözünün "oğul" sözünün cəm forması olduğunu qeyd etmişdir. O, az sayda türkmənşəli kəlmədəki "-n"nin cəm bildirən forma yaratdığını vurğulamış və "oğla:n" sözünün cəm halında istifadə olunduğunu göstərmişdir. Lakin sonra oğul "erkək övlad", oğlan "erkək", "erkək uşaq" olaraq, daha sonra isə "oğlan", "mühafizəçi", "xidmətçi" kimi fərqli mənalarda işlənmişdir [11, s.83-84].

Orxon abidələrində "oğlan" sözü "oğlan", "oğul", "uşaq", "uşaqlar" mənalarında istifadə olunmuşdur. "*Oğlıt*" isə "*oğullar*", "*uşaqlar*" mənasında işlədilmişdir. "*Oğul*" sözü "*oğul*", "*uşaq*", "*övlad*" anlamında yer almışdır. "*Oğıl*" fonovariantı isə "*övlad*", "*uşaq*", hətta "*heyvan balası*" kimi mənalarda istifadə edilib. Həmçinin, "*qız oqıl*" ifadəsi "*qız övlad*", "*urı oqıl*" isə "*erkək övlad*" mənasında işlənmiş, "*tun oqıl*" isə "*ilk, birinci uşaq*" anlamını vermişdir.

Bu leksik vahid "Dastani-Əhməd Harami" və "Vərqa və Gülşah" əsərlərində "qız" sözü ilə birləşərək mürəkkəb söz halında istifadə edilmiş və "qızoğlan" formasında "bakirə" mənasında işlənmişdir [12, s.40; 15, s.18]. "Divanü Lüğat-it-Türk"də "övlad" mənasında qeyd olunur: *"Bundan alınarak küçük çocuklara uşak oğlan denir"* [13, s.67]; *"oğlan ulgattı = çocuk büyüdü"* [13, s.263]. Orta əsrlər türkdilli abidələrin dilində intensiv işlənən [20, s.2927;2930;2932] bu leksem "Kitabi-Dədə Qorqud"un izahlı lüğətində *"erkək uşaq"* mənasında göstərilir: *"Kəsilsün oğlan əmən süd tamarım yaman sızlar"* [1, s.138]. Hesab edirik ki, burada *oğlan* sözü *"övlad,* uşaq" semantikasına daha uyğundur.

Azərbaycan dilində semantik daralma prosesi nəticəsində "oğlan" sözünün əvvəlki geniş mənası, yəni "övlad" anlamı artıq arxaikləşmiş və müasir dilin tələblərinə uyğun olaraq daralmışdır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində "oğlan" termini əsasən iki mənada istifadə olunur: birincisi, kişi cinsindən olan uşaq, ikincisi isə, həddi büluğa çatmış, lakin hələ evlənməmiş gənc kişi [8, s.514]. Beləliklə, "oğlan" sözünün əvvəllər daşıdığı ümumi "övlad" anlamı artıq öz aktuallığını itirmişdir. Oğlan söz cüzi fonetik fərqlərlə digər türk dillərində də "erkək övlad", "gənc" semantikasında işlənir: türk, türkmən dilində *oğlan,* qaqauz dilində *oglan,* uyğur dilində *oğultay,* özbək dilində *oğlân,* Krım tatar, başqırd, qazax dilində *ulan,* teleut dilində *ūlan,* şor dilində *ōlan* və s.

Tütün "tüstü": *"**Tütüni** ahınuŋ çıqdı asumana"* [3, s.98]; *"**Tütün** anuŋ demidür kim bəladur"* [3, s.82].

"Cəmşid və Xurşid"in dilində sadəcə üç dəfə işlənən bu leksik vahid "Divanü Lügat-it-Türk"də də "*tüstü, duman*" semantikası ilə göstərilir: *"Ot tütünsüz bolmas, yakut yazuksuz bolmas=alov dumansız, gənc günahsız olmaz"* [13, s.400].Qədim türk abidələrinin dilində *"tüstü, tüstülənmək"* mənasında, XII-XIV əsr uyğur hüquq sənədlərində isə vergi adı kimi işlənməsi faktı qeydə alınır [29, s.601].

L.Z. Budaqovun lüğətində "tütün, tütmək, tütünləmək, tütün içmək, tütün çıxarmaq" formalarında tüstü, tüstülənmək, siqaret çəkmək mənalarında qeyd edilmişdir [29, s.389]. XIII-XIX əsrə aid türkdilli mətnlərdə dütün / tütün kimi "duman, tüstü" semantikasında qeydə alınmışdır [9, s.1359-1360].

Türk dilinin Çorum, Sivrikisə, Samsun, Trabzon, Ərzincan, Qaziantep, Maraş, Yozqat, Ankara və Kıbrıs dialektlərində günümüzdə də "tüstü" semantikası ilə mühafizə olunub [4, s.260-261].

Qaqauz dilində tütün "1.tütün, 2.Siqaret, 3.Tütün çəkmək" mənalarında bu gün də istifadə edilir [18, s.248]. Krım tatar türkcəsində də tütün sözü qorunmuşdur.

Tütün sözü müasir türkmən dilində *temmäki* ilə əvəzlənmişdir. Türkmən dilindən başqa, qırğız, qazax, özbək dilində *tameki, tatar* dilində *təməke* şəklində işlənir.

Azərbaycan ədəbi dilində *"yarpaqlarında nikotin olan quşüzümü ailəsindən ot bitki; Həmin bitkinin papiros çəkmək, iyləmək və ya çeynəmək üçün işlədilən qurudulmuş və xırda doğranmış və ya ovulmuş yarpaqları"* mənalarında işlənir [8, s.385]. Türk ədəbi dilində də *"1.bitki adı, 2. bu bitkinin qurudularaq sigaret şəklində çəkilən yarpağı, 3. Duman"* semantikalarında işləkliyini qorunmuşdur.

Yimiş "meyvə, məhsul, bar: *"Yimiş idi həmin anun qidası"* [3, s.168].

G.Klauson bu sözün –ye kökündən yarandığını yazsa da, -miş şəkilçisi haqqında ətraflı bir analiz aparmamış, sadəcə olaraq onun qeyri-işlək bir şəkilçi olduğunu bildirmişdir [11, s.938]. Bununla yanaşı, müasir Azərbaycan ədəbi dilində "qovun" mənasında istifadə edilən bu leksik vahid, yəni "qovun" sözü, tarixən daha geniş və fərqli mənalarda işlənmişdir. Müasir dövrdə semantik daralma nəticəsində yalnız "qovun" mənasında istifadə olunsa da, qədim və orta əsrlər yazılı abidələrinin dilində bu söz yemiş / yimiş fonovariantları ilə daha geniş mənalarda işlədilmişdir.

Qədim türkdilli abidələrdə bu leksikanın istifadəsi daha geniş idi. Məsələn, "Cəmşid və Xurşid" abidədəsində və digər qədim mətnlərdə bu söz "meyvə", "məhsul", "bar" mənasında istifadə olunub. Orta əsr türkdilli yazılı abidələrində isə "yemiş" fonovariantı ilə bu leksik vahid daha çox "meyvə" mənasında işlədilmişdir. Bu nümunələrə əsasən, "qovun" sözü, qədim dövrlərdə yalnız bostan bitkisi ilə əlaqəli deyil, həm də ümumi "meyvə" anlamında geniş istifadə olunub.

Bu leksik vahidin semantik dəyişməsi həmçinin yazılı abidələrdəki fonetik və morfoloji xüsusiyyətləri ilə də bağlıdır. Məsələn, "Divanü Lüğat-it-Türk" yemiş fonovariantında bu söz "meyvə" mənasında istifadə edilib [15, s.12; 14, s.772]. Bu vəziyyət sözün semantik evrimini və dilin inkişafını daha yaxşı anlamağımıza imkan verir. Bu proses həm dilin inkişafı, həm də cəmiyyətin həyat tərzinin dəyişməsi ilə bağlıdır.

Bu söz əski uyğur türkcəsində *yimiş* "meyvə", *yimişlik* "bağ, ağaclıq" mənasında, qıpçaq türkcəsində isə *yimiş* "meyvə", *yimişlü* "meyvəli" semantikasında işlənmişdir [10, s.297; 29, s.323]. Orta əsrlər türkdilli abidələrin dilində də aktiv şəkildə işlənmişdir: *"Nice yimişlü ağaç kıla vefat / Çok ola sayru alil hem bi-sübat (Melhame. XIV-XV. 50-2)"* [22, s.4602].

Türkiyə türkcəsinin bəzi dialektlərində *yemiş, yimiş, yemşen* şəklində "çərəz", "söyüd ağacının meyvəsi", "əncir" semantikalarında işlənir [5, s.4242].

Bu qədim türkizm, türkmən dilində iymiş fonovariantında "meyvə", iymişli *"bağ"* semantikasında işləkdir [30, s.348]. Bundan başqa, qazax, qaraqalpaq dillərində jemiş fonovariantında *"meyvə"* mənasında, qırğız dilindı *jemişter* fonovariantında, Krım tatarcasında *emiş* fonovariantında "meyvə" mənasında, özbək, altay dilində *yemiş* fonovariantında "yemək, yeyəcək", tuva dilində *çimis* fonovariantında "yem, yemək", xakasca *imes* fonovariantında "toxum", şor dilində *çimiş* fonovariantında "yem, toxum" mənalarında mühafizə edilmişdir.

Semantik arxaizmlər yalnız dilin struktural inkişafını deyil, həm də cəmiyyətin tarixini və mədəniyyətini əks etdirən dəyərli elementlərdir. Bu sözlər dilin tarixi inkişafını izləmək, keçmiş dövrlərin düşüncə tərzini və sosial strukturunu anlamaq üçün vacib məlumat mənbəyidir. Eyni zamanda semantik arxaizmlər xalq ədəbiyyatında, folklorda və dini mətnlərdə öz əksini tapmağa davam edir. "Cəmşid və Xurşid" abidəsindəki semantik arxaizmlərin təhlili yalnız dilşünaslıq baxımından deyil, həm də mədəniyyətşünaslıq və tarix elmi üçün əhəmiyyətlidir, çünki bu həmin dövrün mədəniyyətini, adət-ənənələrini və dünyagörüşünü daha dərindən başa düşməyə imkan verir.

Nəticə

"Cəmşid və Xurşid" abidəsinin lüğət tərkibinə nəzər yetirdikdə abidənin dilindəki türkmənşəli leksik vahidlərin müxtəlif səviyyələrdə dəyişikliklərə məruz qalaraq müasir türk dillərindəki söz ehtiyatının formalaşmasında əhəmiyyətli rol

oynadığını müşahidə edirik. Bu abidədəki leksikanın tədqiqi həm dilin tarixi inkişafını izah etmək, həm də türk dillərinin müxtəlif dövrlərdə necə təkamül etdiyini başa düşmək üçün çox dəyərli məlumatlar verir. Bəzi türkmənşəli sözlər "Cəmşid və Xurşid" abidəsində işlənən dövrdən bu günə qədər heç bir fonetik, leksik və semantik dəyişikliyə məruz qalmadan müasir türk dillərinin əsas lüğət fondunu təşkil edir. Bu, dilin tarixi boyunca müəyyən sözlərin mühafizə olunmasına və istifadə edilməsinin dəyişməməsinə işarə edir. Belə sözlər ədəbi dil arasında davamlı olaraq işlədilən, sabit məna daşıyan leksik vahidlərdir. Lakin "Cəmşid və Xurşid" abidəsinin dilindəki bir sıra sözlər ədəbi dil səviyyəsində artıq passivləşərək, arxaizm kimi qəbul edilən sözlərə çevrilmişdir. Bu sözlər artıq müasir ədəbi dilin gündəlik istifadə lüğətindən çıxmış və passivləşmiş sözlərdir. Bununla yanaşı, bu tip sözlər tarixi semantik yüklərini qoruyaraq müxtəlif şivə və dialektlərdə işlənməyə davam edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Axundov A. "Kitabi-Dədə Qorqud" dilinin izahlı lüğəti. Bakı: Elm; 1999.
2. Axundov A.A., Kazımov Q.Ş., Behbudov S.M. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı:Şərq-Qərb; 2007.
3. Akalın M. Ahmedi "Cemşid ü Hurşid": (İnceleme – metin) Ankara: Sevinç; 1975.
4. Aksoy Ö. A., Vardarlı E. Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözluğü [12 ciltte]. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, c. 10; 1993.
5. Aksoy Ö. A., Vardarlı E. Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözluğü [12 ciltte]. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, c. 11; 1993.
6. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Ankara:Kılıçaslan Matbaacılık Ltd, – c. 1;1999.
7. Argunşah, M. Codex Cumanicus. İstanbul: Kesit Yayınları; 2015.
8. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cilddə]. Bakı: Şərq-Qərb, – c.1; 2006.
9. Budagov, L.Z. Sravnitel'nyi slovar' turetsko-tatarskikh narechii. Sankt-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoi Akademii Nauk, tom 1; 1869. (In Russ.)
10. Caferoğlu, A. Eski Uygur Türkçesi sözlüğü. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası; 1968.
11. Clauson, G. An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish. Oxford: Clarendon Press; 1972.
12. Dastani Əhməd Harami. Bakı: Şərq-Qərb; 2004.
13. Divanü Lüğat-it-Türk" Tercümesi: [4 ciltte]. terc. ed. B.Atalay. Ankara:Türk Tarih Kurumu, c. 1; 1985.
14. Divanü Lüğat-it-Türk" Tercümesi: [4 ciltte]. terc. ed. B.Atalay. Ankara: Türk Tarih Kurumu, c. 4; 1986.
15. Divanü Lüğat-it-Türk" Tercümesi: [4 ciltte]. tərc. ed. B.Atalay. Ankara: Türk Tarih Kurumu, c. 2; 1985.
16. Dybo, A., V. Etimologicheskii slovar' tyurkskikh yazykov. Astana: TOO Prosper Print; 2013. (In Russ.)
17. Fəzlullah Rəşidəddin. Oğuznamə. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi; 1992.
18. Gaydarci G.A., Koltsa E.K., Pokrovskaya L.A. Gagauz Türkçesinin sözlüğü. Ankara: Kültür Bakanlığı; 1991.
19. XIII yüzyıldan beri Türkiye Türkçesiyle yazılmış kitaplardan toplanan tanıklarıyla tarama sözlüğü [12 ciltte]. Ankara: Ankara Üniversitesi, Ankara: Ankara Üniversitesi, c. 1; 1995.
20. XIII yüzyıldan beri Türkiye Türkçesiyle yazılmış kitaplardan toplanan tanıklarıyla tarama sözlüğü [12 ciltte]. Ankara: Ankara Üniversitesi, c. 5; 1996.
21. XIII yüzyıldan beri Türkiye Türkçesiyle yazılmış kitaplardan toplanan tanıklarıyla tarama sözlüğü [12 ciltte]. Ankara: Ankara Üniversitesi, c. 2; 1996.
22. XIII yüzyıldan beri Türkiye Türkçesiyle yazılmış kitaplardan toplanan tanıklarıyla tarama sözlüğü [12 ciltte] Ankara: Ankara Üniversitesi, c. 6; 1996.
23. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider nəşriyyat, – c.1; 2004.
24. Kaşğari, M. Divanü-Lüğat-it-Türk: [4 cilddə]. tərc. ed. və nəşrə haz. R.B.Əskər. Bakı: Ozan, c. 1; 2006.
25. Qəhrəmanov, C.V. Yusif Məddah "Vərqa və Gülşah". Bakı: Elm; 1970.

26. Malov S., E. Pamyatniki drevnetyurkskoi pis'mennosti: teksty i issledovaniya. L.: AN SSSR; 1951. (In Russ.)
27. Rəcəbli, Ə.Ə. Qədim türk yazısı abidələri [4 cilddə]. Bakı: Nurlan, c. 1; 2009.
28. Sevortyan E., V. Etimologicheskii slovar' tyurkskikh yazykov. Moskva: Nauka; 1974. (In Russ.)
29. Toparlı R., Vural H., Karaatlı R. KıpçaK Türkçesi sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.; 2007.
30. Turkmensko – russkii slovar" (Turkmeche – ruscha sozluk). Moskva: Sovetskaya enchiklopediya; 1968. (In Russ.)
31. Zeynalov F., Əlizadə S. Kitabi-DədəQorqud (Tərtib, transkripsiya, sadələşdiril miş variant və müqəddimə). Bakı: Yazıçı; 1988.

Arzu Tofik ISKENDERZADE
Institute of Linguistics named after Nəsimi, ANAS
H. Javid Avenue 115, Baku, Azerbaijan
arzu.isgandarzadeh@gmail.com

A COMPARATİVE ANALYSİS OF TURKİC-ORİGİN ARCHAİSMS İN AHMAD'S "JAMSHİD AND KHURSHİD" MASNAVİ

Abstarct

The social-political events, economic and cultural changes occurring in society alter the use of words in the lexical composition of a language. As a result of these changes, certain words and grammatical forms gradually fall out of everyday use and become passive.

Research on the 15th-century Oghuz monument "Jamshid and Khurshid" helps us to better understand the historical development of the language and how its vocabulary has changed over time. When examining the Turkic-origin words in the lexical composition of this monument, it is possible to observe how the language has evolved, which words continue to be used in modern languages, and which have become archaic, gradually disappearing from daily use.

This article compares the Turkic-origin archaisms in the language of the monument with those found in other Turkic texts, while also tracing their traces in dialects, vernaculars, and other modern Turkic languages. Some of the terms, expressions, and sentences from the monument are still used in modern languages with the same meaning but different phonetic forms. These words reflect the continuity of traditions within the language and its dynamic structure. Such words often become part of the core and foundational vocabulary of a language, as they both preserve the language’s structure and adapt to the natural changes in the language corresponding to the social and cultural development of society.

Keywords: "Jamshid and Khurshid", the Middle Ages, archaism, lexical archaisms, semantic archaisms.

Арзу Тофик ИСГЕНДЕРЗАДЕ
Институт языкознания имени Нəсими АНАС
Проспект Х. Джавада 115, Баку, Азербайджан
arzu.isgandarzadeh@gmail.com

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ТУРКСКИХ АРХАИЗМОВ В ЯЗЫКЕ МАСНАВИ "Джамшид и Хуршид" АХМАДА

Резюме

Общественно-политические события, экономические и культурные изменения в обществе изменяют использование слов в лексическом составе языка. В результате этих изменений некоторые слова и грамматические формы постепенно выходят из повседневного употребления и становятся пассивными.

Исследование маснави "Джамшид и Хуршид", памятника XV века, помогает глубже понять историческое развитие языка и то, как менялся его лексический состав. Изучая туркские слова в лексическом составе этого памятника, можно наблюдать, как язык изменялся со временем, какие слова продолжают использоваться в современных языках, а какие стали архаизмами и постепенно вышли из повседневного употребления.

В статье рассматриваются туркские архаизмы, обозначающие имена, в языке памятника, их сравнительный анализ с языком других тюркских памятников, а также следы этих архaismов в диалектах и говорах, а также в других современных тюркских языках. Некоторые термины, выражения и предложения из памятника с течением времени используются в современных языках с тем же значением, но в разных фонетических формах. Эти слова отражают продолжение традиций внутри языка и его динамическую структуру. Такие слова часто входят в основной и корневой лексикон языка, так как они сохраняют структуру языка и адаптируются к естественным изменениям языка в связи с социальным и культурным развитием общества.

Ключевые слова: "Джамшид и Хуршид", средневековье, архаизм, лексические архаизмы, семантические архаизмы.

Daxil olub: 02.07.2024

Aytən Müzəffər qızı RƏHIMLI
Azərbaycan Dillər Universiteti,
Filologiya fakültəsi üzrə ingilis dilinin leksikologiyası və üslubiyyatı kafedrasının doktorantı
E-mail: rehimliayten2@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ DİALOJİ DİSKURSUN PRAQMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

İngilis dilində sərbəst danışığı mənimsəmə zamanı dialoji diskurs mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə təqdim olunan dialoqlar real həyat ssenarilərinin geniş spektrini əhatə edir və eyni zamanda dialoqlar vasitəsilə fikir mübadiləsi reallaşır. Müntəzəm olaraq bu dialoqlarda iştirak etmək ingilis dilinin mənimsənilməsi prosesini gücləndirir. Diskurs məsələsinin həm semantik, həm də praqmatik xüsusiyyətlərinin təhlili dilçiliyin inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə ingilis dilində dialoji diskursun praqmatik xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatın məqsədi ingilis dilində dialoji diskursun praqmatik xüsusiyyətlərini araşdırmaq və ingilisdilli idiskursun dialoq əsaslarını müəyyən etməkdir. Ümumiyyətlə, diskurs məna, dəyər, görüntü, rəy, əqli və virtual bilikləri çatdırır, bu baxımdan diskursda müxtəlif əqli və virtual biliklər vardır, məhz bu səbəbəbdən diskurs dilçiliklə yanaşı, fəlsəfə, sosiologiya, psixologiya və digər fənnlərin tədqiqat obyekti ola bilər.

Tədqiqatın metodu - tədqiqat işində analitik, təsviri, linqvokoqnitiv, müqayisəli metod, virtual dialoji vəziyyətin sintezi, linqvistik-koqnitiv və linqvistik-kommunikativ təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatin nəticələri -tədqiqat nəticəsində ingilis dilində dialoji diskursun praqmatik xüsusiyyətləri müəyyən edilmiş, dialoji diskurs, deyksis, diskurs təhlili, diskursun strukturu kimi məsələlər araşdırılmış, müvafiq sahəyə uyğun misallar verilmişdir.

Açar sözlər: ingilis dili, dialoji diskurs, deyksis, diskurs təhlili, diskursun strukturu.

DOI: https://doi.org/ 10.54414/WNYM8702

Giriş

Dilçilikdə diskursun yeri, mətnlə diskurs arasındakı fərq və diskursun müxtəlif növlərini araşdırmaq vacib rol oynayır. “Discussion” termini ingiliscə “müzakirə, nitq”, “discourse” isə fransızca “nitq” mənasını daşıyaraq, hazırda “natiqə məxsus söz” anlamını ifadə edir. Müasir dilçilikdə diskursun müxtəlif sahələr üzrə tədqiqi əsas aktual məsələyə çevrilmişdir. Diskursun yaranmasında xidmətləri olan alimlər elmin müxtəlif sahələrində araşdırmalar apararaq müvafiq məsələlərin tədqiqində iştirak etmişdirlər.

Dialoji diskurs özünüifadənin əsas vasitəsidir. Diskursiv fəaliyyət insan varlığının bütün sosial əhəmiyyətli anlarını müşayiət edir. Kommunikativ qarşılıqlı əlaqə danışanın praqmatik məqsədinə nail olub-olmamasından asılı olaraq uğurlu və ya uğursuz ola bilər. Kommunikativ qarşılıqlı əlaqənin növü alıcının kooperativ və ya münaqişəli varianta münasibəti ilə müəyyən edilir. Hazırda dilçilərin diqqət mərkəzində dialoq zamanı ünsiyyətin effektivliyinin öyrənilməsi məsələsi dayanır. Bu da müxtəlif strategiya və taktikalardan istifadə də daxil olmaqla nitq təsirinin təmin edilməsi vasitələrinə olan marağı müəyyən edir.

Əsas hissə

Ümumiyyətlə, tədqiqatçılar diskursun cəmiyyətdə və dilçilikdə rolu haqqında çoxlu araşdırmalar aparıblar. Digər elm sahələrini öyrənən alimlər siyasi diskurs problemləri ilə də maraqlanırdılar. Diskurs xüsusi mövzular barədə məlumat verən rəsmi nitqi təmsil edir. “Ümumilikdə mətn dilçiliyi və diskurs təhlili sahələrində aparılan bir sıra tədqiqatlarla tanış

olduqdan sonra mətn (text) və diskurs (discourse) terminlərindən eyni anlayışı adlandırmaq üçün istifadə olunduğu qənaətinə gəlmək olar" [1, s. 162].

Dialoji diskurs fərdlər və qruplar arasında ünsiyyət tellərinin toxunmasının təsirli vasitəsi kimi fərdlərin bir-birinə qarşılıqlı hörməti əsasında gerçəkləşməlidir. Bu gün diskurs ünsiyyət üçün vacib komponentə çevrilib və iş yerlərinin əksəriyyətində ünsiyyət bacarıqları tələb olunur. Unutmaq olmaz ki, praqmatik bacarıqlar ümumi kommunikativ bacarıqların əvəzedilməz elementlərindən biridir. Diskurs təhlilinə praqmatik yanaşma cümlələrin təşkili və quruluşu, mətndəki müddəaların artikulyasiyası, arqumentin qurulması və s. baxımdan olduqca önəmli mövqeyə malikdir.

Dialoji diskursun linqvopraqmatik təhlilinin prinsipləri diskurs, dialoq və praqmatikanın qarşılıqlı əlaqəsi ilə müəyyən edilir. Bədii mətn məkanında fəaliyyət göstərən gündəlik dialoji diskurs şifahi ünsiyyəti təmsil edən müəyyən struktur elementləri (yerli və qlobal) ilə xarakterizə olunur. "Gündəlik dialoq diskursunun linqvopraqmatik spesifikliyi müəyyən dialoji diskursun yaradılması və şərhində iştirak edən natiqlərin və dinləyicilərin strategiya və taktikalarının vəhdəti ilə müəyyən edilir" [2, s. 6].

Məişət dialoji diskursunun linqvopraqmatik xüsusiyyətləri bədii mətndə mesajın mənasının açıq şəkildə ifadə olunmasına kömək edən diskursiv aktualizatorların istifadəsi ilə özünü göstərir, mesajların məzmunu isə əsas mətn vasitəsilə verilir. Praqmatik amillər danışanın həmsöhbətinə münasibətini ifadə etmək və onun emosional əhval-ruhiyyəsini çatdırmaq üçün linqvistik vasitələrin seçimini müəyyən edir ki, bu da gündəlik dialoqun praqmatikasının göstəricisidir.

İngilis dili hazırda beynəlxalq ünsiyyətin əsas dilinə çevrilmişdir: milli dillərdə istifadə olunan bir çox terminlər birbaşa və ya dolayısı ilə ingilis dilindən götürülmüşdür. İngilis dilində dialoq yazarkən, demək olar ki, məzmun qədər forma da vacibdir. Buna görə də, fikir mübadiləsinin necə təqdim edilməsinə diqqət yetirmək lazımdır. Həmçinin, hər hansı bir anlaşılmazlığın qarşısını almaq üçün dialoqa düzəliş etmək lazımdır. "Dialoq zamanı nitq yalnız dialoji forma ilə deyil, başqaları ilə də, məsələn, məqsədli məqamlarla da müəyyən edilir; mürəkkəb və qeyri-adi fəaliyyət kimi cərəyan edən dialoji nitq halları vardır" [3, s. 6].

Dialoq şifahi mübadiləni transkripsiya edən mətndir. "Dialoqlarda interaksiyanın, iştirakçıların bir-birinə nitq təsirləri baş verir və bu təsirlər qarşılıqlıdır" [4, s. 239]. Bir insan başqasına müraciət edir. Buna görə də bəzən olur ki, personajlar "Madam" və ya "Sir" kimi müraciətlərdən istifadə edir. Durğu işarələrinə (dırnaq, sual, nida) diqqət etmək dialoqu başa düşmək üçün çox vacibdir. Durğu işarələri bəzən personajların emosiyaları və əhval-ruhiyyəsi barədə məlumat verir. Durğu işarələri olmadan dialoq anlaşılmaz olur. Burada durğu işarələrinin mühüm rol oynadığı dialoq nümunəsi verilmişdir.

Dialoqun monotonluğunun qarşısını almaq üçün bir neçə feildən istifadə etmək vacibdir. Eyni zamanda dialoq aktiv olmalıdır. Burada əsas məsələ situasiyanı və ya personajın hisslərini təsvir etmək deyil, onları dialoqda necə istifadə etməkdir. Personajlara hərəkət vermək üçün hərəkət feillərindən istifadə edilməlidir. Zərflərin istifadəsi isə bir xarakterə emosiya əlavə etmək üçün əlverişli bir üsuldur. Dialoqun yazılması nəsr mətnindən fərqli olmalıdır. Bunun üçün mübadilədə bir neçə şifahi ifadənin daxil edilməsi arzu ediləndir.

Dialoq əməkdaşlıq, ikitərəfli söhbətdir, burada məqsəd iştirakçıların məlumat mübadiləsi və bir-biri ilə əlaqələr qurmasıdır. Diskurs kooperativ, birtərəfli söhbətdir, diskurs zamanı məqsəd natiqin və ya yazıçının məlumatı dinləyicilərə və ya oxuculara çatdırmaqdır. Əməkdaşlıq iştirakçıların dialoqa müvafiq şəkildə verdikləri əsas töhfədir. Əməkdaşlıq anlayışının aktuallaşması insanların həyatının müxtəlif sahələrinə cəlb edilir. Əməkdaşlıq anlayışının və onun göstəricilərinin təhlili - uyğunluq, assosiativ və ümumi əlaqə xüsusiyyətlərinə görə sistemləşdirilmiş söz və ifadələr, habelə qurulmuş müqayisəli və təzadlı silsilələr - publisistik mətnlərin formalaşma istiqamətini müəyyən etməyə imkan verir.

İmplikatura dialoqdan çıxarılan, lakin ifadənin həqiqiliyi üçün şərt olmayan sözlərdir. Skalyar implikasiyada müəyyən məlumatlar həmişə dəyər miqyasından bir dəyəri ifadə edən

bir söz seçməklə ötürülür. Natiq ən məlumatlı və doğru sözlərdən birini seçir.

Words like: all, most, many, some, few, always, often, sometimes.

Example: Many times, I can' t believe you! [5]

(Nümunə: Çox vaxt sizə inana bilmirəm!)

Diskurs təhlili bir qrup olaraq dünya haqqında necə düşündüyümüzü və danışdığımızı araşdırmaq üçün müxtəlif nəzəriyyə və metodları birləşdirir. Təhlillərin diskursun özünə və onun strukturuna konstruktivist diqqətdən tutmuş güc və güc münasibətlərinə tənqidi diqqət yetirməyə qədər fərqli məqsədləri ola bilər. İngilis dilində diskursun strukturuna diqqət yetirmək məqsədəuyğundur, bu linqvistik təhlil baxımından da önəmli əhəmiyyət kəsb edir. “İngilis dilində feili frazeoloji vahidlərin (FFV) ən çox işləndiyi diskurs növləri aşağıdakılardır: siyasi diskurs, mədəni diskurs və biznes diskursu” [6, s. 20].

Deyksis (yunanca “deictikos” yəni, “göstərmək, nümayiş etdirmək, təyin etmək”) termini nitqdə yalnız kontekstlə müəyyən edilə bilən istinad nöqtəsinin istifadəsini bildirir. Deyksisin tam mənası və dəqiq təfsiri müəyyən bir anda danışanın şəxsi, məkan və ya zaman perspektivindən asılı olaraq tamamilə dəyişir. Praqmatikada deyktik ifadələrin mahiyyəti danışanın kontekstindən, xüsusən dildənkənar elementlərin fiziki kontekstindən asılıdır. Deyktik elementlər ünsiyyət vəziyyətinə uyğun şərh edilən sözlərdir və onların nəyə istinad etdiyini müəyyən formada göstərmək lazımdır. “Dilçilikdə deyksis linqvistik element kimi semantika və praqmatika ilə birlikdə öyrənilir” [7, s. 190].

Deyksis cümlələrdə əvəzetmə mexanizminin bir növü kimi işlənir. Yaxud birbaşa istinadı olmayan insanları, məkanları və ya vaxtları göstərmək üçün deyksis də istifadə olunur. “Deyksis dil vahidlərinin elə bir sinfinə aiddir ki, onlar situasiya və ya kontekstin elementlərinə işarə etmək üçün işlədilir” [8, s. 3].

Deyktik ifadələr zaman çərçivəsi, məkan və iştirak edən insanlar arasında əsas əlaqəni təmsil edir. Deyksis praqmatika, semantika və dilçilikdə öyrənilən mühüm sahədir. Deyksis bir nitqdəki müəyyən söz və ifadələrin mənasını başa düşmək üçün kontekstual məlumat tələb edən fenomenə aiddir. Mənanı çatdırmaq üçün kontekstual məlumat tələb edən sözlər və ya ifadələr deyktikdir. [9, s. 54]

Deyktik ifadənin referentini hesablamaq üçün vacib element qismində deyktik ifadənin əlaməti və ya özü çıxış edir. Mətnin bütün daxili istinadları, məsələn, hekayənin və ya dialoqun vaxtı, hətta tələffüz yeri mətnin deyksisini təşkil edir və bu elementlər tərcümədə həlledicidir, çünki onlar daha çox məlumat verir. Biz həmçinin müəyyən kontekstdə şəxs deyksisindən, yəni cinsdən, yaşayış yerindən və sözügedən şəxsin yaşadığı vaxtdan danışa bilərik.

Emotiv deykis (Ed) natiqin şəxsiyyətinə yönəlmiş şifahi emosiyaların ifadəsi daxilindəki göstəricidir. Ed nitq subyektinin emosional niyyət, modallıq, istiqamət, tonallıq kimi parametrlərinin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşır. Ed bir sıra fövqəladə və situasiya amillərinin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşır. “Ed (emosional deyksis) ifadəsinin reallaşdırılması üçün danışanın cəlb etdiyi stilistik üsullara antiteza, müqayisə, metafor, həmçinin alluziya, epitet, sarkazm və giperbola aiddir” [10, s. 78].

Deyksis fenomeni dil və kontekst arasındakı əlaqənin dildə ən aydın əks olunmalarından birini təşkil edir. Dillərdə əsas deyktik vahidlər nümayiş etdiricilər, şəxs əvəzlikləri, zaman kateqoriyasına aid qrammatik vahidlər (zaman işarələri, zaman fleksiyası və s.), məkan işarələri kimi ifadələrdən ibarətdir. Deykis “bir ifadənin baş verdiyi vəziyyətin şəxs, zaman və ya məkan xüsusiyyətlərinə birbaşa istinad edən dilin xüsusiyyətlərini” ehtiva edir [11, s. 127]. Deyksis əsasən deyim kontekstinin və ya nitq hadisəsinin xüsusiyyətlərinin qrammatikləşməsi ilə bağlıdır. Məsələn, “bu” əvəzliyi həmişə eyni varlığa istinad edən dil vahidi deyil, əksinə, “bu” əvəzliyi yalnız hansısa kontekstdən müəyyən edilə bilən xüsusi bir varlığı ifadə edir.

Hedcinq hər hansı bir qəsdən qeyri-müəyyən bəyanat və ya hər hansı ikimənalı bəyanatdır. Hedcinqlər danışıq zamanı maksimumlara riayət etmə dərəcəsini şərh edir. Natiqlər müraciət etdikləri şəxslərə maksimumlara nə dərəcədə riayət etdikləri barədə məlumat vermək üçün tez-tez hedcinqlərdən istifadə edirlər. Hedcinq strategiyaları zamanı ən çox leksik feillərdən (*indicate, estimate, propose, assume, suggest, appear, seem, tend to, argue, doubt*), zərflər (*often, quite, almost, usually, sometimes, occasionally,*

probably, certainly, clearly, possibly) və modal feillərdən *(must, will/would, should, may, can/could, might)* istifadə olunur. Modal feillərdən istifadə edərək hedcinqin işlədilməsinə nümunə göstərək:

e.g. In the future e-books will be widely available. (categorical claim)

In the future e-books might be widely available. (hedged claim). [12, s. 125]

Dialoq diskursunun praqmatik xüsusiyyətləri içərisində "Face wants" da mühüm rol oynayır. "Face wants" hər kəsin istəkləri yerinə yetirmək və ya üzləşdiyi təhlükələri azaltmaq üçün istifadə etdikləri müxtəlif strategiyalarla xarakerikdir. İnteraktivlərin bir-biri ilə bölüşdüyü "Face wants"lar vardır ki, bu istəkləri ilə onlar digər fərdi istəklərin öz istəklərini bilməyə imkan verir. "Face wants" müsbət və mənfi olmaqla iki hissəyə bölünür. Müsbət "Face wants" başqaları ilə əlaqə qurmaq istəyini ehtiva etdiyi halda, mənfi "Face wants" muxtariyyət (insanların öz maraqlarına uyğun hərəkət etmək qabiliyyəti) arzulayır.

İngilis dilində yazılı şəkildə fikir ifadə etmək üçün diskurslardan düzgün istifadə etməyi bilmək vacibdir, çünki diskurslar həm yazılı mətnlərdə, həm də gündəlik danışıq dilində tez-tez istifadə olunur. Ümumiyyətlə, diskurs müraciət formasından asılı olaraq dolayı və birbaşa diskurs, açıq və gizli diskurs kimi təzahür edir. "Dialoji (həm açıq, həm də gizli) diskursda iştirak edənlərin praqmatik niyyətini və koqnitiv potensialını bu cür danışıqda istifadə olunan müxtəlif linqvistik vasitələrin rolu nöqteyi-nəzərindən öyrənmək maraqlıdır" [13].

Dialoq mətnləri elementlərinin və həmsöhbətlərinin ehtiva edilməsi nöqteyi-nəzərindən aşağıdakı növlərə görə təsnif edilir: tam dialoq və natamam dialoq. Dialoq mətnlərinin ən çox istifadə olunan növlərindən biri tam dialoqdur və ona bəzən tam mətn də deyilir. Çünki o, dialoqun bütün əsas elementlərini və həmsöhbətlər arasında mövcud müzakirəni özündə cəmləşdirir, həm də bütün qarşılıqlı dialoqlarda müzakirə olunan, ondan heç vaxt kənara çıxmayan və ya başqa bir məsələyə toxunmayan bir məsələni ehtiva edir və bu tip mətnlər adətən müxtəlif dialoq sahələrində istifadə olunur. Yarımçıq dialoq mətni natamam hesab edilən, yəni mətnin ümumi mövzusunu ehtiva edən, lakin tam dialoqu özündə əks etdirməyən, fikirlərinin əksəriyyətinin yarımçıq və natamam olan dialoq mətnlərinin növlərindən biridir və oxucunun çatışmayan fikirləri başa düşə bilməsi üçün mətn daxilində paraqrafların və ya digər dialoqların oxunmasını zəruri əhəmiyyət kəsb edir. Dialoji diskurs eyni zamanda uğurlu sosial qarşılıqlı əlaqə üçün aydınlıq və gizlilik arasında tarazlığın necə tapıla biləcəyini nümayiş etdirən ideal platforma rolunu oynayır. "Məhz buna görə də tipik dialoji diskurs iştirakçıların ortaq biliklərindən asılıdır" [14].

Mətn daxilində biz birbaşa diskursdan danışırıq ki, dialoq dəqiqliklə çatdırılsın, eyni zamanda iki həmsöhbətin sözlərini fərqləndirmək üçün dırnaq işarələrindən istifadə edilsin.

Birbaşa diskurs haqqında məlumat vermək nəzəri cəhətdən olduqca sadə formada olmalıdır və əslində, danışan şəxsin dediklərini sadəcə transkripsiya etmək kifayətdir. Struktur səviyyədə bəzi şeylərə diqqət yetirmək lazımdır, sitat həmişə dırnaq işarələri ilə göstərilməli, mətn daxilində fərqli olmalıdır. Danışan şəxsin kim olduğu dəqiqləşdirilməli və cümlə uyğun şəkildə təqdim edilməlidir. Diskursu birbaşadan dolayıya çevirmək o qədər də çətin deyil, lakin bunu düzgün etmək üçün bəzi dəqiq qaydaları yadda saxlamaq lazımdır.

Biz həmsöhbətin məzmununu sitat gətirəndə, dəqiq sitatı köçürmədən onları ümumiləşdirərək izah edəndə dolayı diskursdan danışırıq.

Diskurs təhlili ərəfəsində müəllifin mövqeyini müəyyən etmək məsələsinə ünvan amilinə ünvanlayanın və qəbul edənin baxımından yanaşmaq lazımdır. Ünvan amili dialoq ünsiyyətinin tərzini, yəni danışanın və dinləyicinin özünün fərdi nitq hərəkətlərini deyil, onların dialoq ərəfəsində nitq davranışını da müəyyən edir. Bu səviyyədə əməkdaşlıq və münaqişəli dialoqlar arasında fərq qoyulur. "Dialoji ünsiyyətdə emosiyaların idarə olunması prosesində əsas rolu məhz ünvançı oynayır" [15, s.18].

Müasir tədris proqramlarında seminarlar həqiqətən dialoq xarakteri daşıyır, lakin təəssüf ki, bir çox seminarlar mini-mühazirələrə və ya bir neçə tələbə arasında müzakirələrə çevrilir, əksəriyyət isə sakit oturur və ya başqa işlərlə məşğul olur. Qeyd edək ki, diskursun

mənimsənilməsi elmi ictimaiyyətin nümayəndələri arasında daim inkişaf edən beynəlxalq əlaqələr kontekstində xarici dil təhsili sahəsində kadrların rəqabət qabiliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artıra bilər.

Nəticə

Ümumiyyətlə, dialoji diskurs iki və ya daha çox şəxsin birgə kommunikativ fəaliyyətinin nəticəsidir ki, bu faktiki nitq prosesindən əlavə mesajın adekvat başa düşülməsini təmin edən dildənkənar əlamətlər toplusunu da əhatə edir. Müasir dövrdə dilçilikdə dialoji diskurs problemlərinə marağın artması müşahidə olunur. Diskurs nəzəriyyəsinin dilçiliyin ən fəal inkişaf edən sahələrindən biri olmasına baxmayaraq, hazırda bir çox mübahisəli məsələlər hələ də qalmaqdadır. Hazırkı mərhələdə dialoji diskurs və dialoq anlayışları ilə bağlı fikir ayrılığı mövcuddur. Ümid edirik ki, mövcud problem dialoq diskursunun problemlərinin daha dərindən öyrənilməsi sayəsində gələcəkdə öz düzgün həllini tapacaqdır. Eyni zamanda onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, ingilis dili hazırda beynəlxalq dil funksiyasını yerinə yetirdiyi üçün bu sahənin araşdırlması olduqca aktual əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Məmmədov A., Hovuslu X. Mətn-ingilis dilli diskursda təkrarlar koheziya… İpək Yolu, No.1, 2021, səh.162-170.
2. Дворянцева В. В. Лингвопрагматические особенности бытового диалогического дискурса (на материале русского и английского языков): автореф. дис. ... канд. филол. наук. Краснодар, 2013. 21 с.
3. Eminli B. Dialoji nitqin struktur xüsusiyyətləri. Sumqayıt Dövlət Universiteti –"Elmi Xəbərlər"– Sosial və humanitar elmlər bölməsi. Cild 15, № 2, 2019, səh. 4-7 .
4. Xuduyeva G. Diskursun kommunikativ mənzərəsi. İpək Yolu, No.1, 2024, səh.235-243. https://doi.org/10.30546/1810-911X.2024.1.235.
5. Semantic and Pragmatic. Portfolio (Garcia B john). Cooperation and Implicature. POSTED ON 20 NOVIEMBRE, 2013, https://johngarcia89.wordpress.com/2013/11/20/cooperation-and-implicature/
6. Quliyeva K. Müasir ingilis dilində feili frazeoloji vahidlərin diskursda leksik- semantik xüsusiyyətləri. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı – 2018, 25 s.
7. Dilçilik Ensiklopediyası I cild, Bakı,Mütəricim, 2006, s. 524, səh.190.
8. Mahmudova Ş. İngilis dilində deyksisın ifadə vasitələri. Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2018, 56 s.
9. Levinson, S. C. (1983) Pragmatics. Cambridge: Cambridge University Press. 420 p.
10. Mahmudova Ş. Deyksisin verballığı emosional münasibətin ifadəsi kimi. səh.
11. Crystal, D. 2003. A Dictionary of Linguistics and Phonetics (fifth edition). Oxford: Blackwell. 30 p..
12. Gherdan Maria Elena. Hedging in academic dıscourse. Romanıan journal of english studies. RJES 16 /2019, p.123-127. DOI: 10.1515/RJES-2019-0015
13. Lewandowska-Tomaszczyk B. and Mammadov A.Exploring dialogical discourse—pragmatics and cognition. 23 Jun 2022, https://brill.com/view/journals/irp/14/2/article-p143_1.xml
14. Van Dijk, Teun. 2014. Discourse and Knowledge: A Sociocognitive Approach. Cambridge: Cambridge University Press. 407 p.
15. Чухно А. А. Косвенные директивы и реакции на них: фактор адресата (на материале английской диалогической речи) : автореф. дис. канд. филол. наук. Ростов-на-Дону, 2007. 19 с.

Aytan Muzaffar RAHİMLİ

Phd student at Azerbaijan University of Languages, Department of Lexicology and stylistics of the English language in philology
E-mail: rehimliayten2@gmail.com

PRAGMATIC CHARACTERISTICS OF DIALOGICAL DISCOURSE IN ENGLISH

Abstract

Dialogic discourse is important when mastering English fluency. For this purpose, the dialogues presented cover a wide range of real-life scenarios and at the same time exchange of ideas is realized through dialogues. Participating in these dialogues regularly strengthens the process of learning English. The analysis of both semantic and pragmatic features of the discourse issue is important from the point of view of the development of linguistics. The pragmatic features of dialogic discourse in English are reflected in the article.

The purpose of the study is to investigate the pragmatic features of dialogic discourse in English and to determine the dialogic foundations of English-language idiscourse. In general, discourse conveys meaning, value, image, opinion, mental and virtual knowledge, from this point of view, there are various mental and virtual knowledge in discourse, for this reason, discourse can be a research object of philosophy, sociology, psychology and other disciplines in addition to linguistics.

Research method - analytical, descriptive, linguistic-cognitive, comparative method, synthesis of virtual dialogic situation, linguistic-cognitive and linguistic-communicative analysis methods were used in the research.

The results of the research - as a result of the research, the pragmatic features of dialogic discourse in English were determined, issues such as dialogic discourse, deixis, discourse analysis, discourse structure were investigated, and relevant examples were given.

Keywords: English language, dialogic discourse, deixis, discourse analysis, structure of discourse.

Айтен Музаффар РАГИМЛИ
Докторант кафедры Лексикология и стилистика английского языка по филологию
Азербайджанский университет языков
E-mail: rehimliayten2@gmail.com

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ДИАЛОГОВОГО ДИСКУРСА В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Диалогический дискурс важен при овладении беглым английским языком. Для этого представленные диалоги охватывают широкий спектр сценариев реальной жизни и при этом посредством диалогов осуществляется обмен идеями. Регулярное участие в этих диалогах укрепляет процесс изучения английского языка. Анализ как семантических, так и прагматических особенностей проблемы дискурса важен с точки зрения развития языкознания. В статье отражены прагматические особенности диалогического дискурса в английском языке.

Цель исследования – изучить прагматические особенности диалогического дискурса в английском языке и определить диалогические основы англоязычного идискурса. В целом дискурс передает смысл, ценность, образ, мнение, ментальное и виртуальное знание, с этой точки зрения в дискурсе присутствуют различные ментальные и виртуальные знания, по этой причине дискурс может быть объектом исследования философии, социологии, психологии. и другие дисциплины помимо лингвистики.

Метод исследования – аналитический, описательный, лингвокогнитивный, сравнительный метод, синтез виртуальной диалогической ситуации, методы лингвокогнитивного и лингвокоммуникативного анализа.

Результаты исследования - в результате исследования были определены прагматические особенности диалогического дискурса в английском языке, исследованы такие вопросы, как диалогический дискурс, дейксис, анализ дискурса, структура дискурса, а также приведены соответствующие примеры.

Ключевые слова: английский язык, диалогический дискурс, дейксис, дискурсивный анализ, структура дискурса

Daxil olub: 11.08.2024

Qərbi Kaspi Universiteti
Western Caspian University

Mətbəənin direktoru *Balabacı Nasir qızı Məmmədli*

Elmi Xəbərlər, 2024. №3, - 72.

Scientific Bulletin, 2024. №3, -72p.

Научный Вестник, 2024. №3, - 72c.

Redaksiyanın ünvanı: Azərbaycan, Bakı, Əhməd Rəcəbli küçəsi, III Paralel, 17A, AZ1072
Materiallardan istifadə zamanı jurnala istinad zəruridir.
E-mail: science@wcu.edu.az
Tel: (+994 12) 565 39 74

Yığılmağa verilmişdi: 25. 09. 2024
Çapa imzalanmışdır: 30.09.2024
Kağızın formati: 60x84 $^{1}/_{16}$ 17.75 ş. ç.v
Tiraj: 100